Designing the Model of Jerusalem at the Holy Land Hotel: Hans Zvi Kroch, Michael Avi-Yonah, and an Unpublished Guidebook / על עיצובו של דגם ירושלים במלון 'ארץ הצבי')'הולילנד'(: הנס צבי קרוך, מיכאל אבי-יונה והמדריך שלא פורסם

Author(s): יורם צפריר and Yoram Tsafrir

Source: *Cathedra: For the History of Eretz Israel and Its Yishuv* / *קתדרה: לתולדות ארץ ישראל ויישובה*, תמוז תשע"א / יולי חוברת2011יולי ‎ 140 (תמוז תשע"א / יולי 2011), pp. 47-86

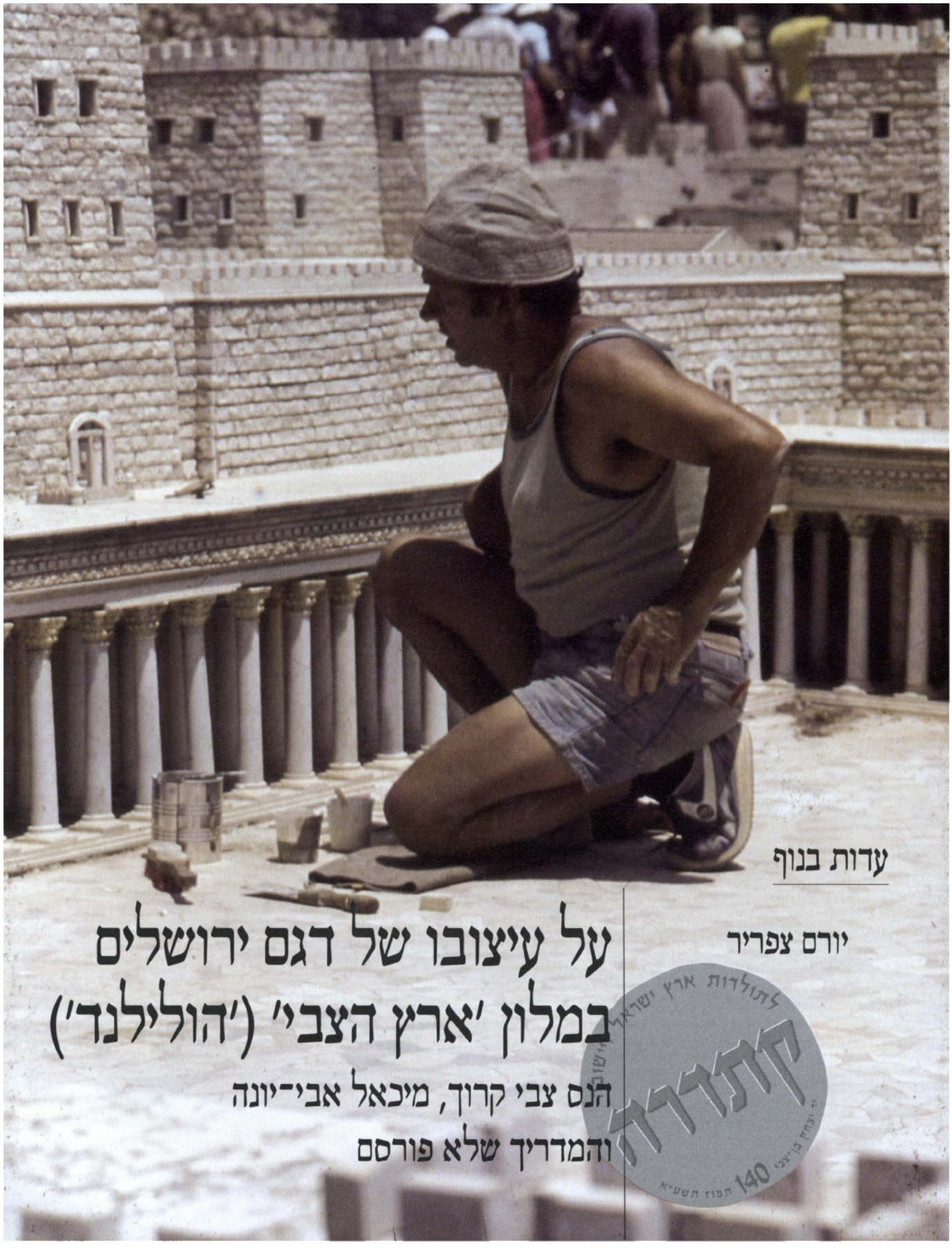

עדות בנוף

יורם צפריר

על עיצובו של דגם ירושלים במלון 'ארץ הצבי' ('הולילנד')

הנס צבי קרוך, מיכאל אבי־יונה והמדריך שלא פורסם

לתולדות ארץ ישראל ויישובה
קתדרה
יד יצחק בן־צבי
140
תמוז תשע"א

על עיצובו של דגם ירושלים במלון 'ארץ הצבי' ('הולילנד'): הנס צבי קרוך, מיכאל אבי־יונה והמדריך שלא פורסם

בשער המאמר: ויקטור חיים פרץ, מבנאי הדגם, מבצע תיקונים בחצר בית המקדש, סמוך למצודת אנטוניה

משמאל ולמטה: השער ועמוד מתוך כתב־היד של המדריך למבקרים בדגם, שחיבר מיכאל אבי־יונה בשנת 1965

א. הקדמה: הדגם ובוניו

הקשר בין הנס צבי קרוך, הבונה והבעלים של מלון 'ארץ הצבי' ('הולילנד'), לבין פרופ' מיכאל אבי־יונה מן האוניברסיטה העברית בירושלים נרקם בשנת 1962. על השלב הראשון של הקשר בין השניים ועל השלבים הראשונים של יצירת דגם ירושלים לא השתמר חומר מפורט בכתובים, ואני מסתמך בעניינים אלה על מה שזכור לי מהסבריו של אבי־יונה עצמו ובעיקר על מה שנדפס במדריכים הראשונים לדגם, על דברים שסיפרה לי האמנית ד"ר חוה אבי־יונה, רעייתו של מיכאל אבי־יונה, שהייתה בצוות ההקמה, ועל מסמכים, תצלומים, שרטוטים ופרסומים מתקופת הבנייה שהעבירה לרשותי.

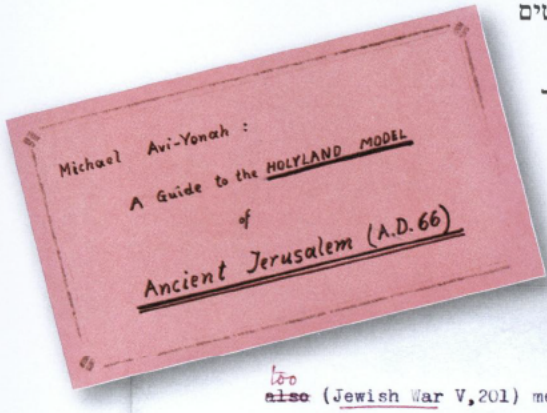

החשוב במסמכים אלה הוא כתב־יד של מדריך למבקרים שחיבר מיכאל אבי־יונה באנגלית, ואשר נחתם בחודש מרס 1965. חיבור זה, הרחוק מניסוח סופי, כולל ציטטות מן המקורות והארות על השיקולים לעיצוב

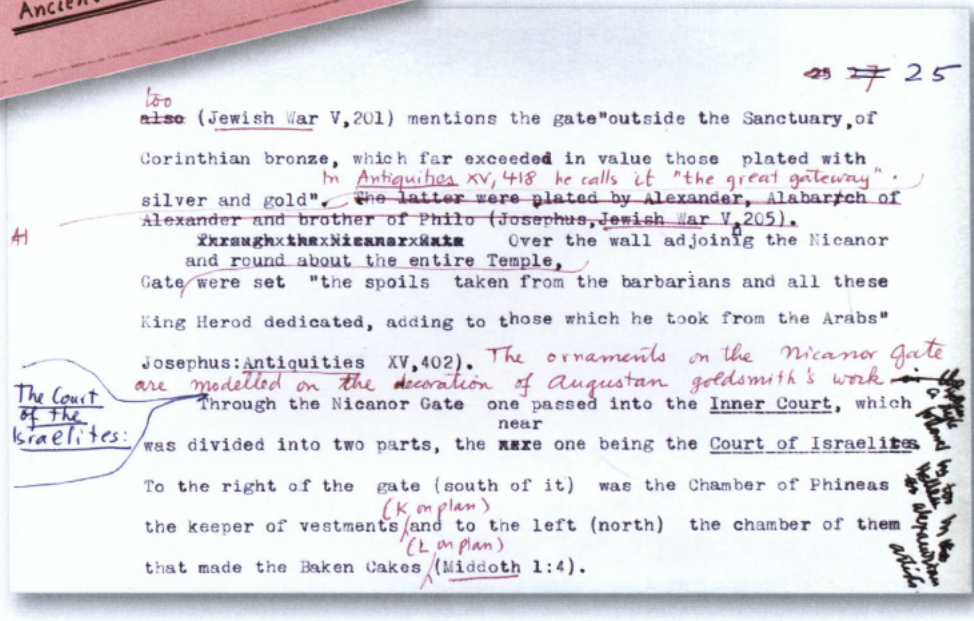

25

also (Jewish War V,201) mentions the gate"outside the Sanctuary,of Corinthian bronze, which far exceeded in value those plated with silver and gold". The latter were plated by Alexander, Alabarch of Alexander and brother of Philo (Josephus,Jewish War V,205).

Through the Nicanor Gate Over the wall adjoinig the Nicanor and round about the entire Temple, Gate were set "the spoils taken from the barbarians and all these King Herod dedicated, adding to those which he took from the Arabs" Josephus:Antiquities XV,402).

Through the Nicanor Gate one passed into the Inner Court, which was divided into two parts, the one being the Court of Israelites.

To the right of the gate (south of it) was the Chamber of Phineas the keeper of vestments and to the left (north) the chamber of them that made the Baken Cakes (Middoth 1:4).

מחבר המאמר היה תלמידו של פרופ' מיכאל אבי־יונה והאחראי המדעי לדגם לאחר פטירתו.

מבנים שונים בדגם. ככל הידוע לי כתב־יד זה, הכולל עשרים ותשעה עמודי טקסט במכונת כתיבה, לא פורסם במלואו, אך המדריכים לאתר שפרסם אבי־יונה לימים (ללא ציון שמו) הם תקציר שלו. דיון בכתב־יד זה יעמוד במוקד המאמר. כל מה שכתב אבי־יונה על הדגם, כולל כתב־היד האמור, מבוסס על המאמרים שפרסם עוד בשנת 1956 על אודות ירושלים בימי בית שני.

הנס צבי קרוך (1887–1976), תושב לייפציג, היה בעל נכסים גדולים בגרמניה, בלייפציג, פרנקפורט וברלין, שכללו בניינים רבים ובנק פרטי. הוא היה שומר מצוות, בן למשפחה מסורתית ובעלת קשר חזק ליהדות. סבו, הרב יעקב ליב בן שמעיה קרוך, פרסם ספרים בענייני הלכה. קרוך נאסר יחד עם אשתו בידי הנאצים אך הצליח להימלט לדרום אמריקה ערב מלחמת העולם השנייה. הוא הצליח גם להבריח את בנו ואת שלוש בנותיו מגרמניה להולנד ולארצות אחרות, ובשנת 1942 התיישבו בארגנטינה. אולם כל ניסיונותיו לשחרר את אשתו לא צלחו, אף שהציע את כל רכושו שנשאר בגרמניה, והיא נספתה במחנה ריכוז בגרמניה.

בכספי הפיצויים שקיבל תמורת רכושו שאבד בנה קרוך את מלון 'ארץ הצבי' ('הולילנד'). הוא ביקש לגור בירושלים, אבל לא בתוך העיר, ועל כן רכש, על פי הצעתו של טדי קולק, שהיה אז מנהל משרד ראש הממשלה, שטח במערב העיר, בפאתי שכונת בית־וגן בירושלים, באזור שהיה מבודד יחסית וריק מיישוב. את המלון תכנן האדריכל זולטן שמשון הרמט (1900–1985). בתכנון מתחם הדגם השתתף האדריכל ד"ר אלכסנדר פרידמן, שהיה יועצו האדריכלי של קרוך. אף שקרוך נודע כאדם קפדן ואיש עסקים קשוח, הוא היה נדיב ונעים הליכות והִרבה בתרומות ובמתן בסתר. הוא עצמו חי בצניעות באחד מחדרי המלון. את המלון ניהל בראשונה מר גרשון צ'רני, חתנו של קרוך, ולאחר פטירתו המשיכה בכך אשתו, אלזה צ'רני, בתו של קרוך.

קרוך היה בעל מחשבה מקורית ונועזת. אחת מיזמותיו, שלא יצאו לפועל, הייתה להקים במלון בירושלים מרכז מרפא שיתבסס על מים שיובאו ממעיינות עין־בוקק, וזאת לאחר ששלח דגימות מים לבדיקה בגרמניה וקיבל אישור לאיכותם הרפואית. היזמה להקים את הדגם של ירושלים בימי בית שני, בהוצאות מרובות, הלמה את אופיו הנועז והנדיב של קרוך. קרוך היה איש ספר והיה מיודד עם מר לודוויג מאיר, בעל חנות ספרים ותיקה בירושלים. דוד צוקר, שהיה קרוב משפחה של קרוך ומעורב בבניית הדגם, העלה את האפשרות שקרוך שמע מפי מאיר על אבי־יונה ועל כישוריו להיות מתכנן הדגם.

קרוך הגה את הקמת 'התבנית' – כפי שכונה הדגם בראשונה, ובפי הציבור: 'המודל' – כזיכרון לבנו יעקב, שנפל על הגנת היישוב ניצנים בעת הפלישה המצרית מיד לאחר ההכרזה על מדינת ישראל (מאי 1948).[1] כשנחנך הדגם בשנת 1966 היה קרוך כמעט בן שמונים שנה.

1 ריכוז הידיעות על חייו ונפילתו של יעקב קרוך נמצא באתר 'נזכור את כולם', אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל מטעם משרד הביטחון. וראו גם: א' חשביה (עורך), עד הלום! סיפורו של גדוד 53 מחטיבת גבעתי תש"ח: מפרברי תל אביב לבלימת הכובש המצרי במלחמת העצמאות, תל־אביב תשס"ו, עמ' 399. יעקב (ארנסט) קרוך נולד בשנת 1923 בלייפציג. בשנת 1938 עזב את גרמניה ועבר להולנד. מהולנד נמלט עם אביו ואחיותיו לארגנטינה. בשנת 1945 עלה לארץ עם חבריו לתנועת 'הנוער הציוני' והצטרף לקבוצת ניצנים. במלחמת העצמאות פיקד כמפקד כיתה על הגזרה הצפונית של היישוב. המצרים, שעברו את היישוב והגיעו עד גשר 'עד הלום', ריכזו כוחות גדולים ותקפו את ניצנים, שנותרה כמובלעת מסוכנת בעורפם, והיא נפלה לאחר קרב קשה. ב־7 ביוני 1948 נפל יעקב בקרב והובא למנוחת עולם בניצנים.

למעלה: הנס צבי קרוך, ההוגה והיוזם של הקמת הדגם; למטה: תצלום אוויר של אזור מלון 'הולילנד' והדגם
(באדיבות מתניה הכט, הולילנד תיירות)

במבוא למדריך שלא פורסם כתב אבי־יונה כי בפגישה שהתקיימה בשנת 1961 בין קרוך לפרידמן, הביעו השניים את צערם על כך שאין בישראל ובמיוחד בבירה ירושלים, שהייתה אז מנותקת מן העיר העתיקה, שום מונומנט היסטורי העשוי להתחרות עם עתיקות אתונה או רומא. הקמת הדגם נועדה ליצור בירושלים החדשה, המנותקת מן המונומנטים ההיסטוריים שבעיר העתיקה, מוקד משיכה תרבותי ותיירותי. חיבור זה של ההנצחה הפרטית ושל הרצון להעשיר את ירושלים באתר מושך, דחף את קרוך להקדיש מזמנו ומהונו לבניית הדגם, שיציג ולו הד מיופייה וגדולתה של ירושלים בשיא תפארתה.

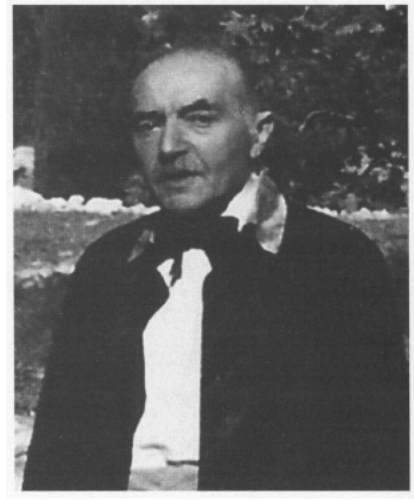

קרוך פנה אל אבי־יונה (1904–1974), אז פרופסור באוניברסיטה העברית בירושלים, וביקש ממנו לספק את התשתית הטופוגרפית והארכאולוגית, ובמילים אחרות להיות המתכנן והאחראי המדעי של תבנית ירושלים. בעיצוב הסגנוני של המבנים היחידים ועיטורם השתתפה גם חוה אבי־יונה שהכינה יחד עם מיכאל אבי־יונה את מרבית התכניות, וציירה את החזיתות, החתכים והפרטים של מבנים אלה. על פי עדותה בני הזוג נסעו ליוון ולאיים בים האגאי כדי ללמוד על העיטורים ולאסוף דגמים אדריכליים שישמשו אותם.

על מלאכת הביצוע הלכה למעשה, כולל ניסור אבני הגיר ועיצוב מאות רבות של עמודי שיש, מונה הפסל ארווין שפלר (חלק קטן מן העבודה נעשתה בידי קבלני משנה). אחריו המשיך במלאכת הבנייה והתחזוקה ר' ברוצן, ולאחר

מכן, במשך שנים רבות, האומן ויקטור חיים פרץ.[2] אבי־יונה הדגיש כי ההקפדה על השימוש בחומרים אותנטיים, אבן גיר ושיש (בתוספת מעט חלקי ברונזה), היא שהקנתה לדגם את אמינותו הרבה.[3] רק במקרים אחדים השתמשו בחומרים חלופיים בגלל הממדים הקטנים של המבנים המשוחזרים, דוגמה לכך הם רעפי הגגות, שנעשו לא מחרס אלא מאבן מנוסרת.

אבי־יונה הביא עמו את הידע העצום שלו על ירושלים, אשר התבסס על היכרות אישית ועל בקיאות בספרות המקורות ובספרות המחקר. אבי־יונה בא מבית של ציונים משכילים בלמברג, גליציה. סבו מצד אביו היה שומר מצוות ואף הרבה בלימוד עד שפרש למסחר. אביו היה עורך דין שנטה בראשונה להתבוללות אך לאחר מכן הפך לציוני. משפחת האם הייתה 'אפיקורסית' ונטתה לסוציאליזם, והייתה מעורה היטב בתרבות הפולנית בזמנה. את היעדר התוכן הדתי־הרגשי בבית הוריו מילאו אמנויות: ספרות, מוזיקה, ציור ופיסול. אבי־יונה הגדיר עצמו לאומי־חילוני.

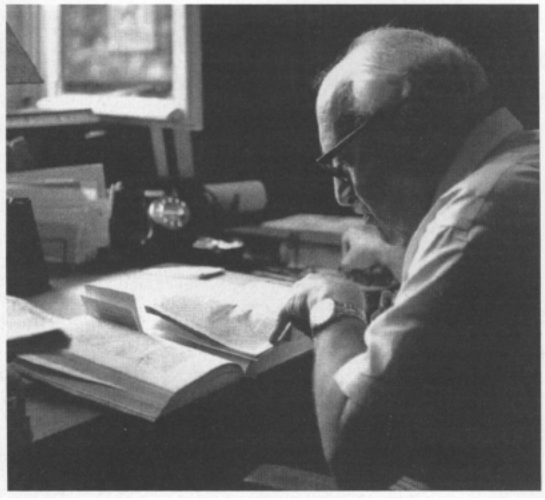

מיכאל אבי־יונה (1904-1974) בחדר עבודתו

כאשר החלו קרוך ואבי־יונה בעבודתם המשותפת כבר קנה לו אבי־יונה מוניטין כחוקר החשוב ביותר בתחום הגאוגרפיה ההיסטורית של ארץ־ישראל בתקופה ההלניסטית, הרומית והביזנטית. חקר ירושלים היה חביב על אבי־יונה והעסיקו הרבה, ותקופת הבית השני הייתה יקרה ללבו במיוחד.[4] היה בכך ביטוי לרגשות הציוניים ולגאווה לאומית חזקה אשר פיעמו בו, שכן ירושלים של ימי בית שני ייצגה בעיניו את העצמאות היהודית בשיא גדולתה.

2 מידע על הקמת הדגם פורסם באופן שוטף בעיתונות העברית והאנגלית. כתבות אלו נשמרו יחד עם רשימות, שרטוטים, מסמכים ותצלומים מרהיבים מעשה ידי דוד רובינגר בתיק שאסף אבי־יונה, ואשר העבירה לידי חוה אבי־יונה. מבין המאמרים ראוי לציון מיוחד מאמרו של צ' לביא, 'ירושלים הבנויה', ימים ולילות (מוסף מעריב), 20 בנובמבר 1964. לביא ציטט את הערכתו של קרוך כי ההוצאות תגענה לסכום עתק, כחצי מיליון ל"י, ועוד ציטט מפיו: 'רצוני האחרון הוא לראות את דגם העיר שלם ומושלם'. למידע רב נוסף ראו: נ' ריבון, 'בשנה הבאה – ירושלים הבנויה', הארץ, 2 באפריל 1965, עמ' 24-26; א' בנמלך, 'ירושלים בתפארתה', פנים אל פנים, 29 ביולי 1966, עמ' 10-12.

3 יוסף בן מתתיהו ציין שימוש באבני שיש ובעמודי שיש מונוליתיים בבניית המונומנטים בירושלים, ואבי־יונה תכנן את השחזור ברוח זו. אבל בחפירות התברר כי השימוש בשיש בארץ בימי בית שני היה מזערי. אמנם נמצאו בירושלים וביהודה מעט חפצי שיש מיובאים, ובהם חלקי תבליטים או פסלים ואולי גם לוחות ציפוי של קירות, אבל נראה כי עד ראשית המאה השנייה לסה"נ מיעטו להשתמש בשיש לצורכי בנייה בארץ. הבנייה בירושלים בימי בית שני נעשתה באבן הגיר המקומית המשובחת מסוגי מֶלֶכֶה ומיזי חילו, שיש בה גבישים היוצרים חזות של מעין שיש. כמו כן לא נמצאו בירושלים עמודים מונוליתיים ששימשו בבנייה, אף לא מאבן גיר. כל העמודים מימי בית שני בירושלים וביהודה היו עשויים חוליות אבן. השימוש במונח שיש בא אולי לסבר את דעתם של בני רומא, שסלע התשתית בעירם הוא מסוג נחות, אך בבנייני העיר נעשה שימוש רב בשיש ממחצבות קררה. יש לזכור כי יוסף בן מתתיהו ישב ברומא בעת שכתב את ספריו, והנוסח היווני שלהם הופנה בעיקר אל אנשי המזרח ההלניסטי ומשכילי רומא.

4 לפי עדותו של אבי־יונה עצמו במאמרו של בנמלך (לעיל, הערה 2) כבר היו בידו זה זמן רב תרשימים ומפות של העיר וחומותיה, שהכין (עוד בתקופת מלחמת השחרור) לקראת כתיבת פרקים על הטופוגרפיה של ירושלים בימי בית שני. פרקים אלה פורסמו לאחר שנים אחדות בספר שערך. ראו: מ' אבי־יונה, 'הטופוגראפיה של ירושלים בימי המלוכה', הנ"ל (עורך), ספר ירושלים: טבעה, תולדותיה והתפתחותה של ירושלים מקדמת ימיה ועד לזמננו, א, ירושלים ותל־אביב תשט"ז, עמ' 156-168; הנ"ל, 'הארכיאולוגיה והטופוגראפיה של ירושלים בימי הבית השני', שם, עמ' 305-319; הנ"ל, 'בית־המקדש השני', שם, עמ' 392-418.

בתקופה שבה נהגה וצמח הדגם הייתה ירושלים מחולקת כאמור. קירות בטון חצו את רחוב ממילא ורחוב יפו וחסמו את המעבר בין העיר היהודית במערב, שהייתה בירת ישראל, לבין העיר המזרחית, כולל העיר העתיקה, שהייתה בשליטת ירדן. יחידי סגולה ותיירים – לא ישראלים – חצו את הגבול בין שתי הערים במעבר מנדלבאום. שטח ההפקר שבין אזור מלון 'המלך דוד' לבין חומת העיר הפך למקום שרק תימהונים, מתאבדים ומחפשי מציאות נכנסו אליו. הצלפים הירדנים ושקי החול של עמדותיהם על מגדלי החומה של העיר העתיקה נראו לעין כול. ביקור בירושלים העתיקה הייתה משאת נפש שאיש לא האמין שתתגשם בתקופה הנראית לעין.

קטע ממאמרו של צבי לביא על בניית הדגם, 'ימים ולילות', מוסף מעריב, 20 בנובמבר 1964

צוקר הוסיף וסיפר מעשה שהיה עֵד לו כנראה בחודש אפריל 1967. באותה עת שופץ משכן הנשיא בירושלים, וקרוך הזמין את הנשיא זלמן שז"ר להתארח במלון. הוא הוליכו אל הדגם ולמראה השחזור של ירושלים הקדומה אמר שז"ר (צוקר אינו זוכר את המילים המדויקות אבל התוכן זכור לו היטב): קורה שאדם מאבד דבר מה, ובונה משהו חדש תחתיו, ולאחר שהשלים לבנות את החדש הוא חוזר ומוצא את הישן שאבד. שלושה חודשים לאחר מכן נפתחו שערי העיר העתיקה ואתריה לפני הציבור הישראלי.

זכיתי ללמוד אצל אבי־יונה מאז 1960, במכון לארכאולוגיה של האוניברסיטה העברית. את אחד הקורסים לתואר מוסמך – דומני שהיה זה בשנת 1965 – ייחד אבי־יונה ללימוד הטופוגרפיה והארכאולוגיה של ירושלים בימי בית שני. לצד הקריאה במקורות ובחינת הצעות החוקרים, הוליכנו אבי־יונה אל נקודות תצפית אחדות, דוגמת הגג של בית ההסתדרות ברחוב שטראוס והגג של בניין נוטרדם סמוך לפינה הצפונית־המערבית של העיר העתיקה. ממקומות אלה השקפנו אל מעבר לחומות העיר העתיקה וראינו את צריחי המגדלים ואת הכיפות הגדולות של כנסיית הקבר, כיפת הסלע ומסגד אלאקצא. מנקודת התצפית שבגבול תלפיות וארמון־הנציב שבדרום העיר הראה לנו אבי־יונה את נחל קדרון ואת החומה הדרומית של הר הבית. מטבע הדברים נוספה על הסקרנות המדעית התרגשות רבה, אבל עדיין לא הצטיירה בעינינו תמונה שלמה של העיר, והתצפיות מנקודות נבחרות לא התחברו לכלל מרקם עירוני, בייחוד לא המרקם העירוני של תקופת בית שני. לצורך זה הוסיף אבי־יונה ולקח אותנו אל מלון 'הולילנד' לחזות בדגם העיר שמימי בית שני, שכבר נבנה אך טרם הושלם, שם התחברו הפרטים לכלל שלמות. אבי־יונה הבהיר לנו כי זו הייתה כוונתו של היוזם, קרוך, שהוא הזדהה עמה: לאפשר לציבור הישראלי, שאיש לא האמין כי יוכל בעתיד הנראה לעין לשוטט בעיר העתיקה, ובמיוחד לבני הנוער, ללמוד את העיר של ימי בית שני בצורה המוחשית ביותר שאפשר.

לעניין אופן הבנייה של הדגם ראוי להביא מדברי המבוא לחוברת ההסבר למבקרים בגרסה הראשונה, שנדפסה בשנת 1966:[5]

התבנית מתארת את ירושלים העתיקה בשנת 66 בראשית המרד הראשון ברומא. מידת התבנית היא 1:50, היינו 2 ס"מ בתבנית שווים מטר אחד במציאות. בן אדם בגודל התבנית היה גבוה 3.5 ס"מ בקירוב. [בכתב־היד שלא פורסם נכתב כי המתחם שעמד לרשות המתכננים אִפשר לבנות את הדגם בשטח של כ־25×40 מ', אך חייב סטייה קלה בכיוון של העיר לעומת המציאות].

בעשיית התבנית השתמשנו ככל האפשר בחמרים אמיתיים מהם הייתה בנויה ירושלים בימי הבית השני, היינו אבן, שיש, עץ, נחושת וברזל. גודל התבנית חייב כמובן כמה הפשטות במבנים ובעיטוריהם. המקורות אשר השתמשנו בהם היו המשנה והגמרות, התוספתא, כתבי יוסף בן מתתיהו וסופרים יווניים ורומיים אחרים.[6]

בשנת 1966 נפתח כאמור הדגם לקהל הרחב, והיה מיד לאתר ביקורים ולימוד פופולרי לציבור הישראלי ולתיירים מחו"ל. בכ"ח באייר תשכ"ז, הוא ה־7 ביוני 1967, אוחדה ירושלים מחדש, והעיר העתיקה נפתחה לביקורי ישראלים. מחסומי הגבול וקירות האבן שסתמו את המעברים נהרסו, והתנועה בין שני חלקי העיר התחדשה. חפירות ארכאולוגיות מרובות, חלקן רחבות היקף, נעשו בשנים שלאחר מכן באזורים שונים בעיר המזרחית, גם מפנים לחומות.[7] חלק מן התגליות החדשות חייבו תיקונים בדגם, וכבר אבי־יונה עצמו עסק בכך כשהחלו להתברר תוצאות החפירות. התיקונים העיקריים

5 מורה דרך קצר לתבנית ירושלים מסוף ימי בית שני, ירושלים 1966. בפתחה של החוברת נכתב: 'הערה חשובה: מורה דרך זה הוכן לשימוש בשעה שכל התבנית תקום כמתוכנן. הואיל ובניית התבנית עדיין נמשכת בעת הדפסתו, על המבקרים לזכור כי לא כל המבנים המתוארים כאן עומדים כבר באתרם'. אמנם שם המחבר לא צוין בחוברת, שיצאה בהוצאת מלון 'ארץ הצבי', אך היא מבוססת על המדריך שנגנז, ואין ספק שאבי־יונה כתב אותה רובה ככולה. החוברת אוירה בתרשימים של מבנים נבחרים, מעשה ידיה של חוה אבי־יונה והעתקים של רבים מאלה נשתמרו. תודתי לד"ר חוה אבי־יונה על עזרתה החשובה בכתיבת מאמר זה. מדריך זה נדפס כמה פעמים, בלשונות אחדות, בהוצאת 'פלפוט'. מדריך צבעוני קצר יצא בשנות השמונים באנגלית, בצרפתית ובגרמנית בהוצאה זו וכבר כלל תיקונים אחדים (שנעשו בידי). ראו: [1983] Herzlia, *Pictorial Guide to the Model of Ancient Jerusalem at the Time of the Second Temple*. וראו גם להלן, הערה 79. באחרונה התעשרנו במדריך חדש ומפורט הדן בדגם במקומו החדש, במתחם 'מוזאון ישראל'. ראו: ד' עמית, דגם ירושלים בימי הבית השני, בעריכת ד' מבורך וי' צפריר, ירושלים 2009; וכן באנגלית: D. Amit, *Model of Jerusalem in the Second Period*, eds. D. Mevorach & Y. Tsafrir, Jerusalem 2009. מדריך זה כולל איורים רבים מעשה ידיה של חוה אבי־יונה ששימשו לתכנון הדגם, וכן תצלומים שנתנה לי, ושמסרתי לשימוש במדריך. חלקם משולבים גם במאמר זה. תודתי לחברי דוד עמית על עניינים שונים הנזכרים במאמר כאן שהם פרי כתיבתו או שיחות בעל־פה בינינו, ולחברי דוד מבורך, איש 'מוזאון ישראל', על מידע רב ששמעתי מפיו.

6 פרטים נוספים, מפי אבי־יונה ומפי הבנאים, ראו: ריבון (לעיל, הערה 2). את התשתית הטופוגרפית עיצב אבי־יונה בחול ומעליו נוצקה שכבת מלט בעובי 10–15 ס"מ. לבניית החומות והבניינים נזקק שפלר ל־6 מיליון אבנים (מעין אבני פסיפס גדולות) שסותתו מאבן גיר גלילית. כמו כן סותתו מאות עמודי שיש. הנתונים על שיטת הבנייה (מלט על מצע חול המשקף את הטופוגרפיה) התבררו כאשר נוסרו חלקי הדגם לקראת העתקתו ל'מוזאון ישראל'. הבניינים נוסרו עם שכבת הבטון שמתחתם וכך סודרו מחדש במתחם המוזאון. ראו: מ' הכט, 'סוף דבר: העברת הדגם למוזיאון ישראל', עמית (שם), עמ' 95–98.

7 על היקפן של החפירות מאז 1967 ועד ראשית שנות השבעים, ובמיוחד על הנרחבות שבהן, אפשר ללמוד למשל מקובצי המאמרים שיצאו לאור בחוברת קדמוניות, 19–20 (תשל"ג) ובנוסח מעודכן באנגלית: Y. Yadin (ed.), *Jerusalem Revealed: Archaeology in the Holy City 1968–1974*, Jerusalem 1975. כדי לעמוד על חשיבות הגילויים והשינויים בהבנת העיר ואתריה הארכאולוגיים ראוי להשוות חוברת זו של 'קדמוניות' לחוברת הראשונה של אותו הרבעון, אשר יצאה לאור בשנת 1968, ושאף היא כוללת קובץ מאמרים על ירושלים (בחלקם מידי אותם המחברים), אשר נכתבו בטרם החלו החפירות הארכאולוגיות.

שעשה היו במערך המבנים שמדרום להר הבית ובעיצוב סביבה זו על פי התגליות החדשות מן החפירות שניהל בנימין מזר, וכן תיקן את המבנה של קשת רובינסון מגשר המוליך אל העיר העליונה לגרם מדרגות היורד אל סביבתו סמוך לפינה הדרומית־המערבית של הר הבית. השינויים והעדכונים של הדגם על פי תגליות חדשות העלו ועדיין מעלים שאלות מתודולוגיות חשובות ומעוררים דיונים היסטוריים וארכאולוגיים.

בראשית שנות השבעים חלה אבי־יונה במחלה קשה, ונפטר ב־26 במרס 1974, בטרם מלאו לו שבעים שנה. כמעט עד יומו האחרון המשיך בעבודתו המדעית. הוא ריכז את מאמציו בהשלמת ספרו האחרון על ההלניזם במזרח, אשר יצא לאחר מותו.[8] את השלמתן של שתי תכניות מחקר רחבות היקף שהחל בהן הפקיד בידי חוקרים מבין תלמידיו. בחודש ינואר 1976 ביקשה ממני גב׳ אלזה ק׳ צ׳רני־ויינברג, בתו של קרוך – אשר ניהלה את המלון והשקיעה הרבה ממרצה בטיפול בדגם ובקידומו – לשמש היועץ המדעי של הדגם.

ב. עיצוב המונומנטים העיקריים בדגם: הארות אבי־יונה והערות מאוחרות

עיקר המידע על המבנים שבדגם, על פירושם של הבניינים השונים, ועל עיצובם של המונומנטים נמצא או נרמז במדריכים השונים שפרסם אבי־יונה ובמדריכים שפרסמו אחרים. אין כוונתי לחזור ולדון כאן במונומנטים שבדגם אחד לאחד באופן שיטתי.[9] עם זאת נותרו נקודות רבות של חוסר בהירות: מדוע בחר אבי־יונה למקם מבנים מסוימים במקומות שבהם הם נמצאים, מה היו העקרונות שעל פיהם פעל, ומדוע בחר לעצב מונומנטים נבחרים כפי שעיצב. עניינו של מאמר זה להציג הערות והארות של אבי־יונה בכתב־היד של המדריך שלא פורסם. כמו כן יובאו כאן הערות מתבקשות לאור החפירות, הממצאים והמחקרים שהצטברו מאז חנוכת הדגם. סדר העיון הוא מצפון לדרום, על פי המדריכים שכתב אבי־יונה.[10]

1 החומות ומהלכן: את מהלכן של חומות ירושלים ביסס אבי־יונה על תיאורי יוסף בן מתתיהו אבל הוא נאחז גם בממצאים ארכאולוגיים. גישתו הייתה מרחיבה ביותר. בהסתמך על קטעי החומה השלישית שחשפו לאו אריה מאיר ואליעזר ליפא סוקניק,[11] הוא משך את החומה השלישית מערבה

8 M. Avi-Yonah, *Hellenism and the East: Contacts and Interrelations from Alexander to the Roman Conquest*, Ann Arbor 1978

9 כאמור דיון זו קודם באחרונה במידה רבה. ראו: עמית (לעיל, הערה 5).

10 הכניסה אל מתחם הדגם במלון ׳הולילנד׳ הייתה מצפון, והמבקר ראה בראשונה את מגדל פספינוס ואת החומה השלישית. גם במתחם החדש שב׳מוזאון ישראל׳ המבקר בא מכיוון זה אם הוא נכנס מאחד השערים, אך אם הוא בא מצד ׳היכל הספר׳ הוא רואה עם כניסתו את ירושלים ממזרח ואת הר הבית, כאילו הוא צופה על העיר מהר הזיתים.

11 על מנת למנוע סרבול איני מביא את הדיונים ומראי המקום שכבר פרסם אבי־יונה במקומות אחרים ואיני נכנס לדיונים נרחבים, לתיאור דעות מנוגדות הקיימות במחקר ולעדכונים ביבליוגרפיים, אף שהם רבי ערך. מקומם של כל אלה בחיבורים הדנים בהיסטוריה ובטופוגרפיה של ירושלים ולא בדיון בדגם. בכל זאת ראוי להוסיף לעניין החומה השלישית והחומה השנייה את מאמריו של אבי־יונה עצמו: M. Avi-Yonah, 'The Third and Second Walls of Jerusalem', *IEJ*, 18 (1968), pp. 98–125; מ׳ אבי־יונה, ׳על חומותיך ירושלים׳, ירושלים לדורותיה: הכינוס הארצי הכ״ה לידיעת הארץ, ירושלים 1968, עמ׳ 62–71.

עד הנקודה הגבוהה ביותר מצפון־מערב לירושלים בתחום 'מגרש הרוסים'. שם הוא מיקם את מגדל פְּסֶפִינוֹס, הגבוה במגדלי ירושלים.[12] על פי אותו ההיגיון מיקם אבי־יונה בנקודה זו שער, ושלושה רחובות מובילים אליו. לפי שעה אין שום אישוש להרחבה כה גדולה של העיר בצפון־מערב, ובחפירות שונות (אמנם בשטחים מצומצמים יחסית) לא התגלו שרידים מתאימים. את החומה השנייה, שאין בכתבי יוסף בן מתתיהו פרטים על מהלכה אלא שהיא יוצאת מאזור המצודה ומתחברת אל מצודת אנטוניה, משך אבי־יונה צפונה עד שער שכם, ששם התגלו שרידי בנייה (שער?) מימי בית שני. באופן זה הוא העניק משקל טופוגרפי משמעותי למהלך החומה השנייה וכלל חלק גדול של הגיא המרכזי בתוך העיר בעת שנבנתה החומה, משמע בסוף ימי החשמונאים או בתקופת הורדוס.

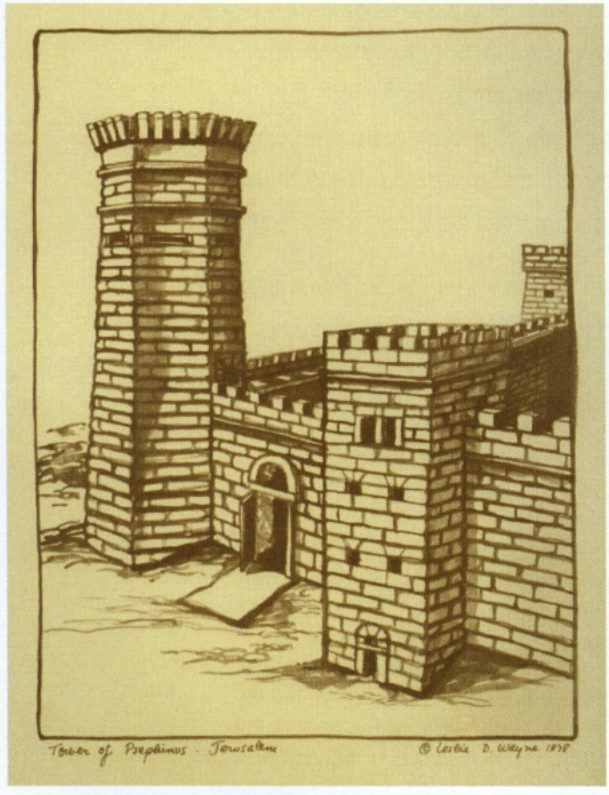

מגדל פספינוס והחומה השלישית
(ציור: לסלי ויין, באדיבות יהודה אחי־מרים)

את תיאור החומה הראשונה חילק אבי־יונה במדריך, בעקבות יוסף בן מתתיהו, לשניים: החלק האחד הגן על הצד הצפוני של העיר העליונה, ואבי־יונה בחר להציגו בדגם בתוואי של קו ישר הנמשך מאזור המצודה של ימינו עד הר הבית, ושם התחברה החומה לגשר שלדברי יוסף בן מתתיהו חיבר את העיר העליונה ואת הר הבית על גבי קשת וילסון. לימים נחשפו חלקים מחומה זו בחפירות הרובע היהודי בהנהלת נחמן אביגד, עמיתו של אבי־יונה. באשר לצד המערבי, הדרומי והמזרחי (ממזרח לעיר דוד) הסתמך אבי־יונה על הממצאים של סדריק נורמן ג'ונס במצודת ירושלים, על ממצאיו של הנרי מודסליי, אשר חשף את מצוק הסלע החצוב בדרום־מערב הר ציון (בתחומי בית הִספר 'גובאט'), ועל הממצאים של פרדריק ג'ונס בליס וארצ'יבלד קמפבל דיקי, שחפרו קטעים מן החומה הראשונה בדרום העיר מהר ציון ועד השילוח. בפינה הדרומית־מזרחית של העיר היה שער האשפות, שהוא לדעת אבי־יונה גם שער האיסיים,[13] שדרכו יצאו האיסיים אל המדבר. לדעתו, בהסתמכו על ממצאים שחשף צ'רלס וורן, הגיע קו החומה הראשונה אל הפינה הדרומית־מזרחית של הר הבית, היא קרן העופל (או בלשון התלמוד הבבלי, קרן אפל).[14] משמע חומת

12 את צורתו האוקטגונלית של המגדל, צורה נדירה באדריכלות התקופה, שאב אבי־יונה כפי הנראה ממגדל הרוחות, שעון שמש ענק שנבנה סמוך לאגורה של אתונה במחצית הראשונה של המאה הראשונה לסה"נ. ראו: A.W. Lawrence, *Greek Architecture*², Harmondsworth 1967, p. 237, pls. 132–135

13 מלחמת היהודים ה 145.

14 בבלי, תענית כב ע"א. וראו: אבי־יונה, הארכאולוגיה והטופוגרפיה (לעיל, הערה 4), עמ' 310. על דעה זה קמו עוררים בשנים האחרונות. מאחר שקטע החומה שגילה וורן סמוך לפינת הר הבית נבנה כפי הנראה בתקופה הביזנטית, ומכיוון שבינתיים לא התגלה ממצא המאשר את הנחתו של אבי־יונה, וגם הנוסח של יוסף בן מתתיהו אינו מחייב סגירה של החומה דווקא בפינת הר הבית הדרומית־מזרחית, אלא מדבר על סגירה אל הסטיו המזרחי, היו שהציעו פתרונות אחרים.

המזרח של הר הבית ההורדוסי שימשה גם חומת העיר במזרח, כפי שהיה בכל התקופות שלאחר מכן למן התקופה הרומית ועד ימינו.

אבי־יונה הוסיף וקבע כי היו שתי חומות פנימיות בתחום ירושלים של החומה הראשונה: האחת שסגרה את הגבעה הדרומית־מזרחית (עיר דוד, או בלשון יוסף בן מתתיהו גבעת החקרא), הייתה קיימת מאז ימי נחמיה, כשהעיר הייתה מצומצמת, ושרידים ממנה התגלו לדעת אבי־יונה בחפירות ג'ון וינטר קרופוט וג'רלד מילנס פיצג'רלד במקום בשנת 1927. החומה האחרת, החומה ה'נעלמה', סגרה את העיר העליונה ממזרח. על חומה זו אין נתונים במקורות, ואבי־יונה הסיק כי הייתה חייבת להתקיים מפני שעבר חודש שלם ממפלת העיר התחתונה (י' באב שנת 70) עד מפלת העיר העליונה (ח' באלול 70).[15] שתי החומות כפי הנראה לא היו קיימות, ואחת מהן, זו הסוגרת את העיר העליונה ממזרח, הוסרה מן הדגם במהלך העדכונים.[16]

2 העיר החדשה: את העיר החדשה, היא רובע ביזיתא,[17] הציג אבי־יונה כאזור שדות, גנים ובתים בעלי אופי כפרי, על פי המתואר ב'מלחמת היהודים'.[18] תושבי העיר ביקשו מהמלך אגריפס (41-44 לסה"נ) לגונן בחומה על שטח מיושב בדלילות יחסית בצפון העיר, אך משאלתם לא הושלמה עד פרוץ המרד בשנת 66 לסה"נ. אבי־יונה הוסיף פרטים על חמישה מונומנטים שמיקם מפנים לחומה השלישית: (א) ברכת המגדלים (amygdalon, הזיהוי הוא פונטי; פירוש השם ביוונית: [ברכת] השקדים) היא לדעתו ברכת חזקיהו, הקיימת עד היום בדרום־מערב הרובע הנוצרי, סמוך למגדלי

המשותף להם הוא משיכת החומה הראשונה לנקודה צפונית יותר, שבה התחברה אל הכותל המזרחי של הר הבית או אפילו הגיעה מעבר להר הבית. מזר הציע קו חומה מקביל לחומת המזרח של הר הבית עד אזור שער האריות של ימינו. ראו המפה בספרו: B. Mazar, *Mountain of the Lord*, New York 1975, p. 207. גרסה אחרת, שעל פיה החומה הראשונה התחברה אל חומת הר הבית באזור שער הרחמים, ראו: מ' בן־דב, חפירות הר הבית: בצל הכתלים ולאור התגליות, ירושלים 1982, עמ' 98-99. מאחר שפני הסלע צונחים בתלילות רבה ממזרח להר הבית יש קושי בהצעותיהם של מזר ובן־דב, ולפי שעה אין לשלול לגמרי את האפשרות שגרסת אבי־יונה כפי שהוצגה בדגם היא הגרסה הנכונה. שוקרון ורייך מצאו שרידי מבנים ממזרח להר הבית, מול שער הרחמים, והניחו שבתים אלה נכללו בשטח המוקף בחומה. לדעתם חומת העיר (החומה הראשונה או השלישית) עברה בתחתית המדרון המערבי של נחל קדרון, יותר מ־150 מ' ממזרח להר הבית ונמוך ממנו בהרבה. ראו: א' שוקרון ור' רייך, 'האזור שממזרח להר הבית בירושלים בתקופת הבית השני, הרומית והביזנטית לאור חפירות 1995-1998', חב"י, ה (תש"ס), עמ' 113-116. שוקרון ורייך לא שקלו את האפשרות – הסבירה בעיניי – שבניינים אלה נבנו מחוץ לחומת העיר. ומכל מקום נראה לי כי התוואי שהציעו אינו הולם את תוואי החומה הראשונה, שהיה במרומי הגבעה הדרומית־מזרחית (עיר דוד).

15 אבי־יונה, הארכאולוגיה והטופוגרפיה (לעיל, הערה 4), עמ' 310-311.

16 על מדיניות התיקונים ועל בעיות נוספות הדורשות עדכון והסבר אפשר ללמוד משלושה דפי מידע שכתבתי, ושהופנו למבקרים ובמיוחד למורי הדרך ולמדריכים בדגם: י' צפריר, דגם ירושלים בימי בית שני במלון 'הולילנד': דפי מידע: (1) 'החומה הפנימית', קשת רובינסון אזור שערי חולדה וההיפודרום והתיאטרון, ינואר 1983; (2) דיון על מפגש החומה הראשונה והחומה המזרחית של הר הבית, אוקטובר 1983; (3) שחזור רחבת הכניסה לפני שערי חולדה ובעיית קבר חולדה, אפריל 1984; ובאנגלית: Y. Tsafrir, *Jerusalem Model in the Holyland Hotel: Information Leaflets*, January 1983, October 1983, April 1984

17 על השם ראו: יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ב, 328, 530; ה, 151. הכתיב ביזיתא הוא על פי המדריך בעברית שחיבר אבי־יונה. ואולי מדויק יותר התעתיק ביתזיתא או בית זיתא (בית זית), כפי שנהגה אולמן בתרגומה החדש: יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים ברומאים, תרגום ל' אולמן, עריכה מדעית י' שצמן, ירושלים תש"ע, עמ' 260, 289, 457.

18 מלחמת היהודים ה, 57.

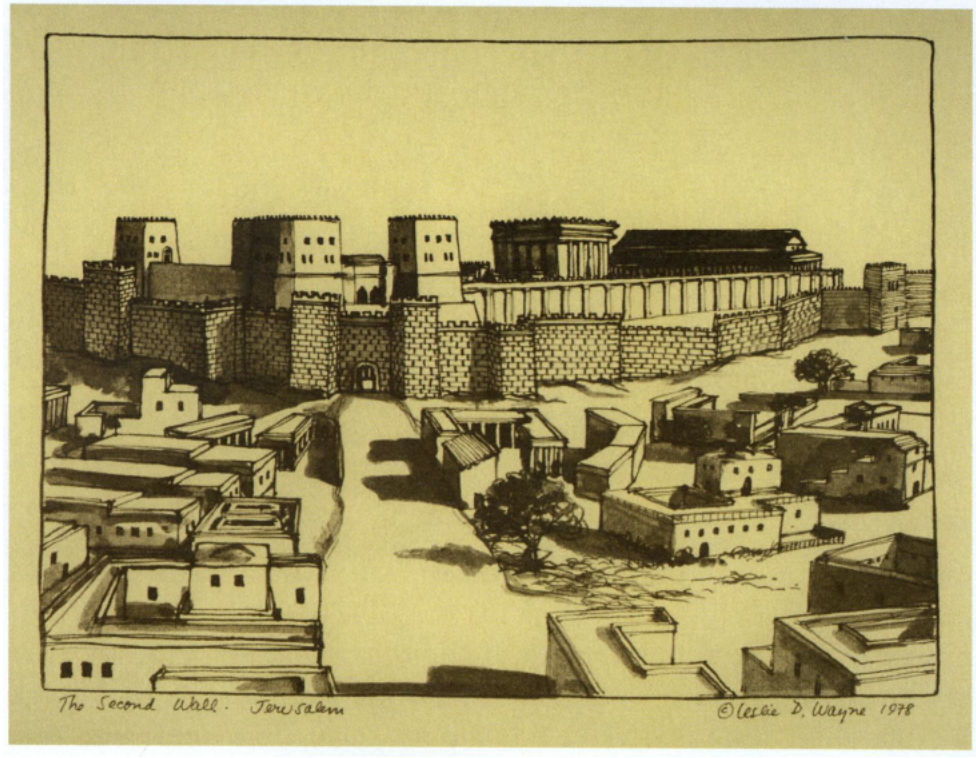

מימין: רובע ביזיתא, שער מגדלי הנשים והחומה השנייה
(ציור: לסלי ויין, באדיבות יהודה אחי־מרים)

למטה: מצבת אלכסנדר ינאי
(איור: חוה אבי־יונה)

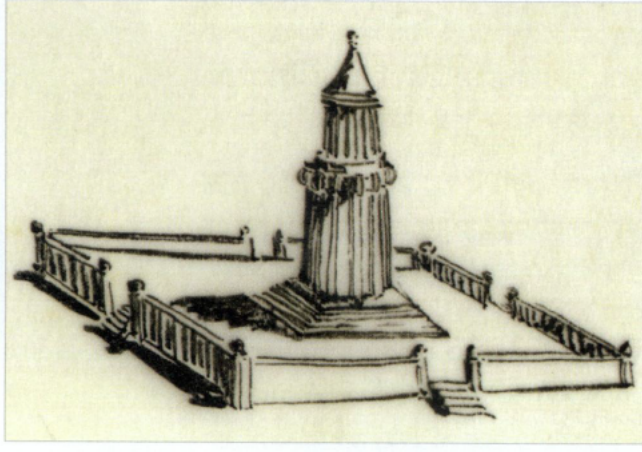

החומה היפיקוס, פצאל ומרים וסמוך לשער שדרכו נכנסה אל העיר אמת המים העליונה.[19] (ב) מצבת הזיכרון של יוחנן הכוהן הגדול, אשר ניצבה בסמוך,[20] היא לדעתו מצבה לזכר יוחנן הורקנוס. (ג) את שוק העצים[21] מיקם ברובע ביזיתא, בעיר החדשה, סמוך לשער בחומה השנייה ששרידיו הקדומים התגלו לדעתו בשער שכם; השוק פעל לדבריו במקום זה – מחוץ לעיר אבל סמוך לשער – משיקולים מעשיים, כדי למנוע שרפות בתוך העיר. (ד) את מצבת המלך אלכסנדר (ינאי) מיקם על פי יוסף בן מתתיהו[22]

19 שם, 304, 468. על גילוי האמה במקום חיבורה אל הברכה ראו לאחרונה: ע' שיאון וש' פוני, בתוך: ד' עמית, א' פלג־ברקת וג' שטיבל (עורכים), 'החפירות במתחם שער יפו', חב"י, ד (תשנ"ט), עמ' 101–118, בעיקר עמ' 102–107.

20 שם, 259, 304, 356–358, 468.

21 מלחמת היהודים ב, 530. בתרגומה של אולמן: שוק הקורות (תרגום אולמן [לעיל, הערה 17], עמ' 289), וכך גם אבי־יונה במדריך: Timber Market

22 מלחמת היהודים ה, 304.

מבנה השוק המתומן בעיר לפקיס מגנה (כיום בלוב)
(צילום: סשה קוצ'מן)

מצפון לאנטוניה ולסטיו הצפוני של הר הבית. (ה) סמוך לחומה באזור שער האריות של ימינו, במקום שהיה מן הסתם שער קדום, הוא מיקם את ברכות שוק הצאן (פרובטיקֶה) הן ברכות בית חסדא,[23] אשר נחשפו במתחם כנסיית סנטה־אנה.

כמו כן הציג אבי־יונה בתחומי העיר החדשה את גבעת הגולגותא, היא מקום הצליבה, ואת קבר ישוע בגן של יוסף מארימתאה. הוא מיקם אותם באתר המסורתי שבתוך כנסיית הקבר, והוסיף שער שהיה קיים קרוב לוודאי בחומה השנייה, ואשר דרכו יצאו מן העיר אל גבעת הצליבה ולבית הקברות. גבעת הגולגותא עוצבה מחדש במסגרת השינויים שנעשו באתר.

3 אזור השווקים: במרכז השטח התחום בחומה השנייה (מצפון לחומה הראשונה) נמצא הגיא המרכזי. בתקופת בית ראשון נודע האזור לדעת אבי־יונה בשמות המשנֶה (צפניה א, י ועוד) והמכתש (שם א יא).[24] בימי בית שני היה כאן לדעתו אזור המסחר והשווקים. אבי־יונה תמך את הזיהוי גם בעובדה שאזור זה היה אזור שווקים בכל תקופות קיומה של ירושלים, עד ימינו. הוא הפנה אל יוסף בן מתתיהו, שהזכיר את מקומם של חנויות הצמר, בתי המלאכה של חרשי הנחושת ושוק הבגדים של העיר;[25] דבריו באים בהמשך לסיפור הכיבוש של החומה השנייה, ומכאן שהאזור היה מפנים לחומה (אבל יש לציין כי יוסף בן מתתיהו הגדיר את האזור כחלק מן העיר החדשה; האם כוונתו הייתה שהשווקים גלשו אל מעבר לחומה השנייה צפונה?). אבי־יונה הוסיף מקורות המספרים על שפע תבואה בעיר, על פטמים (מפטמי עופות ובהמות למכירה?) וסוחרי צמר, על שוק של קמח וקלי

23 יוחנן ה, ב.
24 אבי־יונה, הטופוגרפיה בימי המלוכה (לעיל, הערה 4).
25 מלחמת היהודים ה, 331.

למעלה: מגדל מרים (מימין), מגדל פצאל (במרכז) ומגדל היפיקוס (משמאל)

מימין: המגדלור של נמל אלכסנדריה על פי שחזורו של הרמן תירש. אבי־יונה נעזר בו לצורך תכנון מגדל פצאל

ועל שוק סנדלים.[26] לדעתו שווקים אלה היו ממוקמים באותו האזור. הוא שִחזר במקום מחסנים מוארכים דוגמת המחסנים והאסמים (horrea) שהתגלו באוֹסְטיה ובמקומות אחרים. ואף שלא ציין זאת בכתובים, הוא העתיק לכאן במדויק את שני מבני השוק המתומנים שבלֶפקיס מַגנה.[27]

4 העיר העליונה והמגדלים: את תיאור העיר העליונה פתח אבי־יונה בתיאור שלושת המגדלים שבאזור המצודה: היפיקוס, פצאל ומרים. שִחזורם נסמך על התיאור המפורט של יוסף בן מתתיהו. אבי־יונה הלך בעקבות מרבית החוקרים שקדמו לו וזיהה את מגדל פצאל, החזק והגדול מבין השלושה, עם שרידי המגדל שמסדו קיים עד זמננו, והידוע מאז ראשית התקופה הביזנטית ועד היום בשם מגדל דוד. באשר למיקום המגדלים הוא הסתמך על הממצאים בחפירות ג'ונס במצודת ירושלים. בחפירות אלו נשללה האפשרות שהיו מגדלים נוספים בהמשך החומה ממערב למגדל דוד. לפיכך מיקם אבי־יונה את מגדל היפיקוס ממזרח למגדל פצאל. ואת מגדל מרים, הקטן והמעודן מבין המגדלים – לדברי יוסף בן מתתיהו מכיוון שהוא הנציח שם אישה – מיקם מעט מדרום להם באופן שנוצר מעין משולש.[28] החפירות בשליש האחרון של המאה העשרים חשפו בסיסי מגדלים ממערב

26 תבואה ראו: מלחמת היהודים ה, 25; פטמים וסוחרי צמר ראו: משנה, עירובין י, ט; קמח וקלי ראו: שם, מנחות י, ה; סנדלים ראו: איכה רבה א, א.

27 ראו השחזור: J.B. Ward-Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Harmondsworth 1981, Ill. 243

28 ראו הדיון: אבי־יונה, הארכאולוגיה והטופוגרפיה (לעיל, הערה 4), עמ' 306–307.

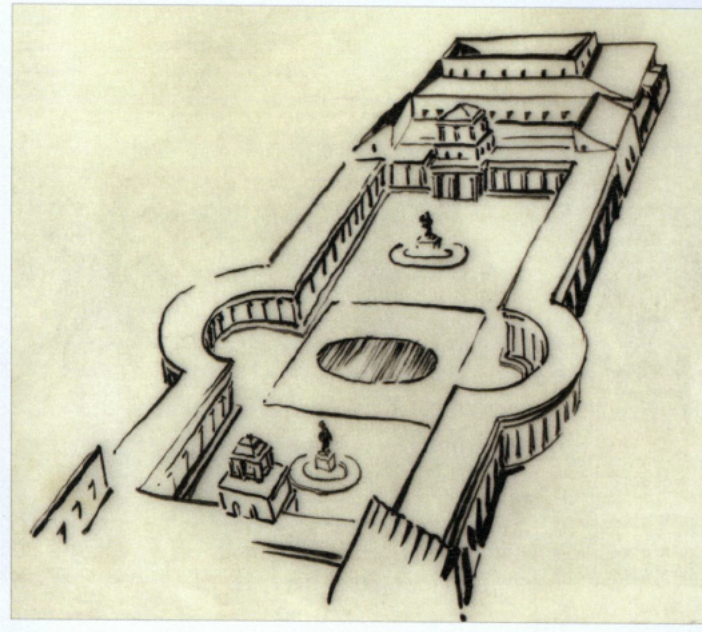

ארמון המלך הורדוס
(איור: חוה אבי־יונה)

ומדרום־מערב למגדל דוד, וכיום מסכימים רבים ששלושת המגדלים שתיאר יוסף בן מתתיהו היו על קו החומה המגוננת על העיר, זה לצד זה, כך ששלושתם פנו אל מול פני האויב בקו ההגנה הראשון; עם זאת אין לבטל את ההיגיון הצבאי שבבניית מגדל עורפי שחיפה על שני המגדלים שבחזית.[29] מאז ראשית המחקר נחלקו הדעות אם יש לזהות את מגדל דוד עם מגדל פצאל – כפי שבחר לעשות אבי־יונה (בעקבות מרבית החוקרים, שהסתמכו על קרבת המידות שציין יוסף בן מתתיהו למידות של מגדל דוד) – או עם מגדל היפיקוס.[30] הזיהוי עם מגדל היפיקוס הולם יותר את מיקומו הטופוגרפי כנקודת חיבור בין החומה הראשונה לחומה השלישית, אבל אין הדברים יוצאים מגדר השערה. ייתכן כי שרידי שני המגדלים שהתגלו בחפירות במצודת ירושלים הם שרידים של המגדלים האחרים שציין אבי־יונה, אך אין להוציא מכלל אפשרות שאחד מהם או שניהם היו ממזרח למגדל דוד, וששרידיהם טרם התגלו. יוסף בן מתתיהו ציין כי מגדל פצאל דמה לפארוס, המגדלור של נמל אלכסנדריה, שלימים נמנה כאחד מפלאי העולם העתיק. מגדלור זה תואר בכתביהם של מחברים לא מעטים בני הזמן וגם על מטבעות, בפסיפסים ובפסלונים, ואבי־יונה ציין כי עיצב את מגדל פצאל על פי הניתוח והשחזור של הרמן תירש.[31]

את ארמון הורדוס עיצב אבי־יונה בעיר העליונה על פי התיאורים של יוסף בן מתתיהו, ולידו קסרקטינים, לשימושם של שומרי הראש הרבים של השליט. בשחזורו נעזר בממצאי החפירות הישנות בסביבת יריחו,[32] אך לא יכול היה להכיר את ממצאי החפירות החדשות, בעיקר של אהוד נצר, בארמונות הורדוס בהרודיון, בקיסריה ובעיקר ביריחו.[33] ממזרח הייתה מחוברת לארמון הכיכר העירונית

29 על החומה הראשונה לאור החפירות ומיקום המגדלים ראו: ה' גבע, 'החומה הראשונה של ירושלים מתקופת בית שני – ניתוח ארכיטקטוני־כרונולוגי', ארץ־ישראל, יח [ספר נחמן אביגד] (תשמ"ה), עמ' 21–39, ושם מראי מקומות לחפירות השונות.

30 ראו הדיון ומראי המקום: ד' בהט, '"מגדל דוד" ושמו בימי בית שני', ארץ־ישראל, טו [ספר יוחנן אהרוני] (תשמ"א), עמ' 391–400. ושם נימוקים בזכות הזיהוי עם מגדל היפיקוס. תודתי לעופר שיאון, שדנתי עמו בנושאים אלה בעת חפירותיו מפנים לשער יפו בשנת 2010. יש טעם רב בנימוקים שהעלה כנגד זיהוי זה. ראו: שיאון ופוני (לעיל, הערה 19), עמ' 101–118.

31 H. Thiersch, *Pharos, Antike, Islam und Occident: Ein Beitrag zur Architekturgeschiche*, Leipzig & Berlin, 1909 וראו גם: J. McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Egypt ca. 300 B.C. to A.D. 700*, New Haven 2007, pp. 41–46

32 G.L. Kelso & D.C. Baramki, Excavations at New Testament Jericho and Khirbet en-Nitla (*AASOR*, 29–30), New Haven 1955; J.B. Pritchard, The Excavation at Herodian Jericho, 1951 (*AASOR*, 32–33), New Haven 1958

33 א' נצר, ארמונות החשמונאים והורדוס הגדול, ירושלים תש"ס.

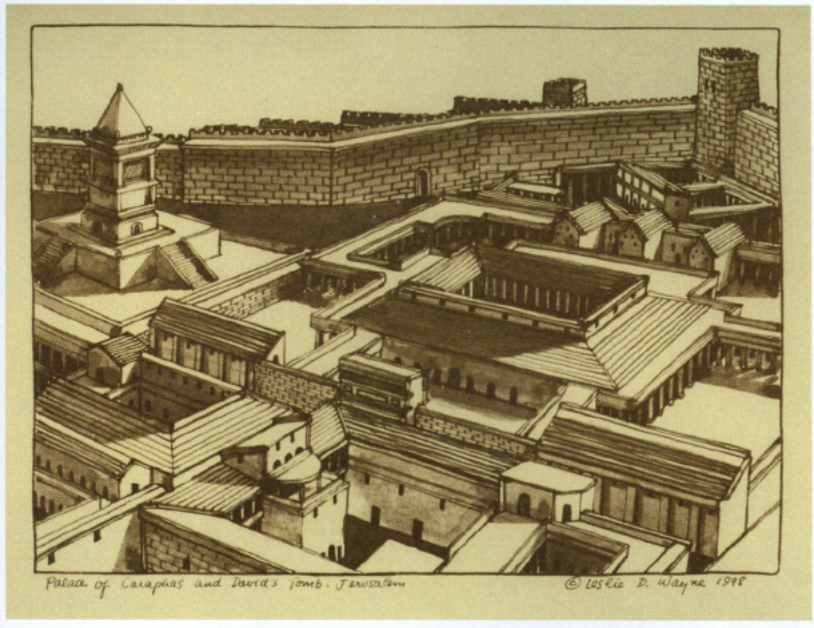

קבר דוד וארמון כייפא, הכוהן הגדול, בעיר העליונה
(ציור: לסלי ויין, באדיבות יהודה אחי־מרים)

הראשית, שיוסף בן מתתיהו קרא לה, ביוונית, האגורה העליונה, ושבמקורות העבריים נקראת השוק העליון.[34] האגורה העליונה הייתה באזור שפני הסלע בו היו הגבוהים ביותר בגבעה הדרומית־מערבית. על כן שחזר אבי־יונה את מפלס האגורה גבוה ממפלס ארמון הורדוס. אבל בחפירות באזור המצודה ובגן הארמני התגלתה רשת קירות דקים שיצרו מעין תאים, ואלה מולאו באדמה והרימו את מפלס הרצפה של ארמון הורדוס.[35] לפיכך סביר להניח שמפלס הקרקע של הארמון לא היה נמוך ממפלס הקרקע של האגורה. את האגורה עיצב אבי־יונה על פי רחבות דומות בערים ההלניסטיות של אסיה הקטנה, דוגמת פְּרִיאֶנֶה.

מדברי יוסף בן מתתיהו למד אבי־יונה על קיומו של ארמון מלכותי (בסילֵאה) נוסף, בחלק המזרחי של העיר העליונה, ארמון שצפה אל הר הבית, מעבר לגיא במזרח. הגשר שחיבר בין הר הבית לעיר העליונה[36] היה לפי פירושו של אבי־יונה לדברי יוסף בן מתתיהו, הגשר שמעל קשת וילסון, ומוצאו היה בסמוך לארמון. השליטים החשמונאים בנו לעצמם ארמון זה, בסוף ימי הבית התגוררו בו המלך אגריפס השני ואחותו ברניקי, ומשם דיבר אגריפס אל אנשי ירושלים שהתכנסו בעמק, בין העיר העליונה להר הבית, ברחבת הקְסיסטוֹס, הרחבה המרוצפת בעלת הסטווים.[37] רחבת הקסיסטוס ובית המועצה (בּוּלֵאוֹטֶריון) שלידה היו סמוכים לארמון ונמוכים ממנו. את הארמון עיצב אבי־יונה לדבריו על פי תכנית הארמון בפֶּטוֹלֶמַאיס שבקירנאיקה (כיום בלוב),[38] ולעיצוב חזיתו בחר פרטים

34 מלחמת היהודים ב, 301, 305 ועוד; משנה, שקלים ח, א ועוד.

35 ראו למשל: ר' עמירן וא' איתן, 'החפירות במצודה בירושלים בשנים 1968 – 1969 – סקירה מוקדמת', ארץ־ישראל, יא [ספר עמנואל דונאייבסקי] (תשל"ג), עמ' 213–218; ד' בהט ומ' ברושי, 'החפירות בגן הארמני', קדמוניות, 19–20 (תשל"ג), עמ' 102–103

36 קדמוניות היהודים טו, 410.

37 מלחמת היהודים ב, 344. חשיבות רבה נודעת לחפירות שמנהלים וקסלר־בדולח ואון באזור קשת וילסון ומנהרות הכותל. ראו: ש' וקסלר־בדולח, א' און ור' רוזנטל־הגינבוטום, 'הקרדו המזרחי וגשר וילסון לאור חפירות חדשות – השרידים מימי הבית השני ומהתקופה הרומית', ל' די סגני ואחרים (עורכים), אדם ליד קשת רומית: קובץ מחקרים לכבוד פרופ' יורם צפריר, ירושלים תשס"ט, עמ' 135–159. לדעת רוב החוקרים, ובהם אבי־יונה, הקסיסטוס הוא רחבה, ואילו לדעת שצמן הוא טיילת או מסלול לטיול היוצא מרחבה ואורכו כ־300 מ' (למעשה אין המקום מאפשר אלא מרחק הליכה – במסלול שטוח – העולה מעט מעל 150 מ'). ראו הערתו למלחמת היהודים ב, 344 (תרגום אולמן [לעיל, הערה 17], עמ' 263).

38 ראו את תכנית ארמון העמודים מן התקופה ההלניסטית המאוחרת: וורד־פרקינס (לעיל, הערה 27), עמ' 368–370 ואיור 241.

התאטרון בין העיר העליונה לעיר התחתונה במורדות הר ציון
(צילום: ברטולד ורנר)

מחזיתות הקברים בפֶטרה. לדִעת אבי־יונה במקום זה, במזרח העיר העליונה, הייתה בנויה מצודת החקרא הסלווקית, ושמעון החשמונאי הסיר אותה.[39] את מבנה בית המועצה (בולאוטריון) שליד הקסיסטוס עיצב אבי־יונה על פי הבולאוטריון של העיר מילֶטוֹס שבאסיה הקטנה.[40] בצמוד לארמון החשמונאים מיקם אבי־יונה את ארמון חנניה הכוהן הגדול; שניהם נשרפו בראשית המרד.[41] בהתאם למסורת הנוצרית מיקם אבי־יונה את ביתו של כייפא הכוהן הגדול בהר ציון. בחצר הגדולה של בית כייפא התכנסה הסנהדרין, ושם החליטה להסגיר את ישוע לרומאים.[42] בפאתי העיר, בין ארמון כייפא

39 אבי־יונה דבק בזיהוי החקרא בגבעה המערבית, בעקבות ל"א ונסן ופ"מ אבל וחוקרים אחרים, אף שיוסף בן מתתיהו קרא לעיר התחתונה בשם חקרא. על הדעות השונות על איתור החקרא ובזכות זיהויה בעיר התחתונה ראו: י' צפריר, 'על מקומה של החקרה הסלבקית', קתדרה, 14 (טבת תש"ם), עמ' 4–17.

40 לורנס (לעיל, הערה 12), עמ' 266–267 ולוח 144.

41 מלחמת היהודים ב, 426.

42 מתי כו, ז; מרקוס יד, סח; יוחנן יח, יג.

התאטרון הרומי בעיר אורנז' שבפרובנס

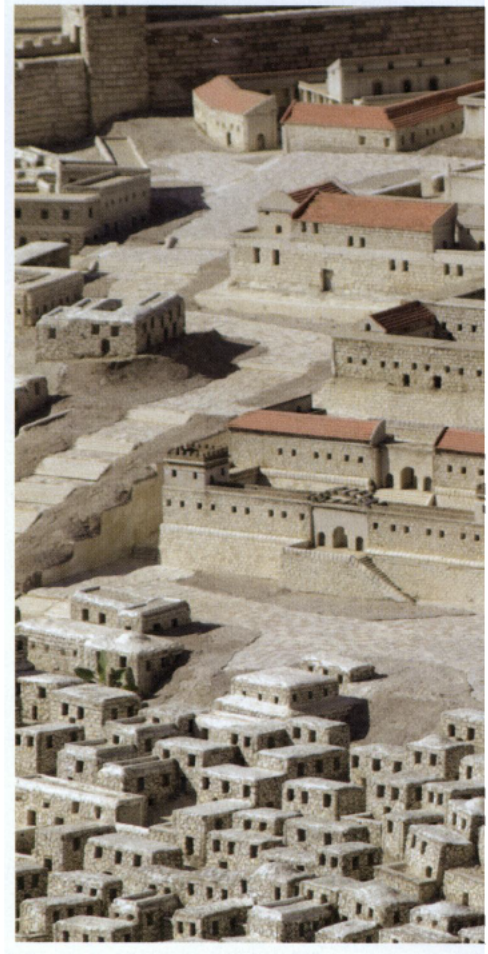

לחומה, מיקם אבי־יונה את מקום הכובסים. בתהליך הכביסה ובהלבנת בדים וצביעתם השתמשו בשתן ובאדי גפרית, ואלה העלו סירחון רב, ולפיכך המקצוע לא הביא כבוד לבעליו. אבי־יונה עיצב את הרובע ומתקניו, הברכות, האגנים ומתקני הייבוש, על פי ממצאים בבתי הכובסים (fullonica) בפומפיי.[43]

את קבר דוד מיקם אבי־יונה בהר ציון, שנחשב בעת העתיקה כמקום מצודת דוד – וביתר דיוק במקום שמאז ימי הביניים ועד היום מראים בו את קבר דוד. הפירמידה שבראש הקבר אופיינית למבני קבורה מונומנטליים בני הזמן. הדוגמאות הקרובות ביותר הן קבר זכריה בנחל קדרון וקבר יאסון ההלניסטי בשכונת רחביה.

את התאטרון שהוקם בירושלים[44] מיקם אבי־יונה בתחומי העיר העליונה, שהתגוררו בה החוגים שהיו מקורבים לתרבות

43 מיקום רובע הכובסים בעיר העליונה דווקא נבע מפירוש, מסופק לדעתי, של סוגיה הקשורה בענייני טומאה וטהרה בירושלים. בצדק חיפש אבי־יונה מקום שהיה בשולי העיר, מפני שתהליך הכביסה היה כרוך כאמור בריחות הרעים. במדריך שלא פורסם הוא הצדיק את הקִרבה לשוק העליון, שבעיר העליונה, על סמך המשנה 'כל הרִקין הנמצאים בירושלים טהורין, חוץ משל השוק העליון' (שקלים ח, א), משמע מי שדרך על רוק שהוטל על רצפת הרחובות בירושלים לא נטמא, כיוון שזהו רוק של יהודים. רק בשוק העליון, שהיו בו גויים רבים, היה חשש שהרוק מטמא. ראו גם: עמית (לעיל, הערה 5), עמ' 68. בתלמוד הירושלמי הסביר ר' אבין בשם ר' יהושע בן לוי כי השוק העליון 'קצרן של גויים היה שם' (ירושלמי, שם [נא ע"א]). למילה הארמית קצרן או קצרא שני מובנים: על פי מובן אחד קצר הוא מי שמקצר, מכווץ, את הבד, משמע הכובס; והמובן אחר הוא מלשון קסטרא, משמע מצודה או מחנה צבא. ראו: M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1903, pp. 1048–1049. אבי־יונה בחר בפירוש הראשון, משמע שהיו בעיר העליונה – שנקראה בפי תושבי העיר גם השוק העליון (וביוונית: האגורה העליונה [מלחמת היהודים ה, 137, וכך בתרגומיהם של י"נ שמחוני, ש' חגי ול' אולמן]) – כובסים נכרים, ומיקם אותם בקצה העיר מדרום. אבל סביר יותר לבחור בפירוש המכוון למחנה של חיילי הנציב הנכרים שחנו בירושלים. לדעת רבים מחנה זה היה בארמונו של הורדוס, שהופקע על ידי הנציב, בסמוך לאגורה העליונה, היא השוק העליון. אם סברה זו נכונה, יש לחפש את רובע הכובסים סמוך לחומות העיר התחתונה, מפנים לחומה או מחוץ לה, לצד שאר בתי המלאכה.

44 קדמוניות היהודים טו, 268.

טרקלין מפואר שהתגלה בפרוור ההרודיאני בחפירות נחמן אביגד ברובע היהודי
(צילום: אבי דרור)

ההלניסטית. הוא שיער כי מיקום זה סביר יותר מאשר בחלקים אחרים של העיר, ששררה בהם לדעתו ביתר קנאות המסורת היהודית, אשר תיעבה מוסד מיובא זה. הוא בחר במורד הטבעי בדרום הרובע היהודי ומיקם את התאטרון לכיוון דרום־מזרח. זאת אף שבמיקום זה חייבים היו לפחות חלק מן הצופים להביט דרומה, כאשר השמש מול עיניהם, דבר שלא היה מקובל באותה התקופה. אבי־יונה העיד כי עיצב את התאטרון על פי התאטרון מתקופת אוגוסטוס באורנז' שבפרובנס, שחזית הבמה שלו היא השמורה ביותר ברחבי העולם הרומי. לימים התגלו במורד שבו מיקם את התאטרון מבני יסוד של כנסיית הנֶאָה, אך לא נמצא שריד מן התאטרון, ועל כן סביר שיש לחפשו במקום אחר.

העיר העליונה כללה להערכתו של אבי־יונה שלושים וארבע אינסולות (רבעים מוקפים ברחובות) שבכל אחת מהן יותר מבית אחד. את הדוגמאות לבתים הוא שאב מערים הלניסטיות ורומיות: דֶלוֹס, פריאנה, מילטוס ופומפיי. בתים אלה היו בתי עשירים וכך עוצבו: במרכז כל בית חצר או גן מוקף סטיו; חדר האוכל נמצא לצד הגן (חצר פֶּריסטיל), וחדרי השינה בקומה עליונה. בהתאם למסורת המזרח הבתים אינם פתוחים כלפי חוץ, ויש להם רק פתח אחד או שניים וכמה חלונות הפונים לרחוב. בחלק מן הבתים הייתה חנות שפנתה לרחוב. הבתים רוצפו במרצפות אבן לבנות, או בלשון יוסף בן מתתיהו אבני שיש,[45] וגגותיהם עשויים רעפים. ברחובות היו סידורי ניקוז ומדרכות להולכי רגל, והרחוב הראשי עבר לצד השוק העליון.

הבניינים סודרו בשיטה האורתוגונלית, שעל פיה הרחובות מקבילים זה לזה או מצטלבים זה עם זה בזווית ישרה. כוונתו של אבי־יונה בסידור זה הייתה ברורה: לשיטתו נבנה אזור זה כבר בימי הסלווקים, ששלטו בירושלים במאה השנייה לפסה"נ, והם בנו את העיר על פי התכנית האורתוגונלית, שהייתה אופיינית לאותה התקופה. לדעתו זוהי אנטיוכיה שכביכול ביקשו היהודים לכונן בתוך ירושלים, כפי שסופר בספר מקבים ב.[46] בעקבות חפירות שעשה אביגד בעיר העליונה בשנות השבעים של המאה

45 שם כ, 222. ולעניין השיש ראו לעיל, הערה 3

46 מקבים ב ד, ט. וראו למשל: מ' אבי־יונה בהשתתפות ש' ספראי, אטלס כרטא לתקופת בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים 1966, מפה 52. אבל נראית דעת צ'ריקובר כי המדובר בשינוי שמה של ירושלים או בתוספת לשמה ולא בבנייה חדשה. ראו: א' צ'ריקובר, 'אנטיוכיה בירושלים', ספר היובל ליעקב נחום הלוי אפשטיין, ירושלים תש"י, עמ' 61-67 (נדפס שוב: א' צ'ריקובר, היהודים בעולם היווני והרומי, ירושלים תשכ"א, עמ' 146-155). ראו גם הדעות השונות לעניין אנטיוכיה: ד' שוורץ, ספר מקבים ב: מבוא, תרגום ופירוש, ירושלים תשס"ה, עמ' 296-297.

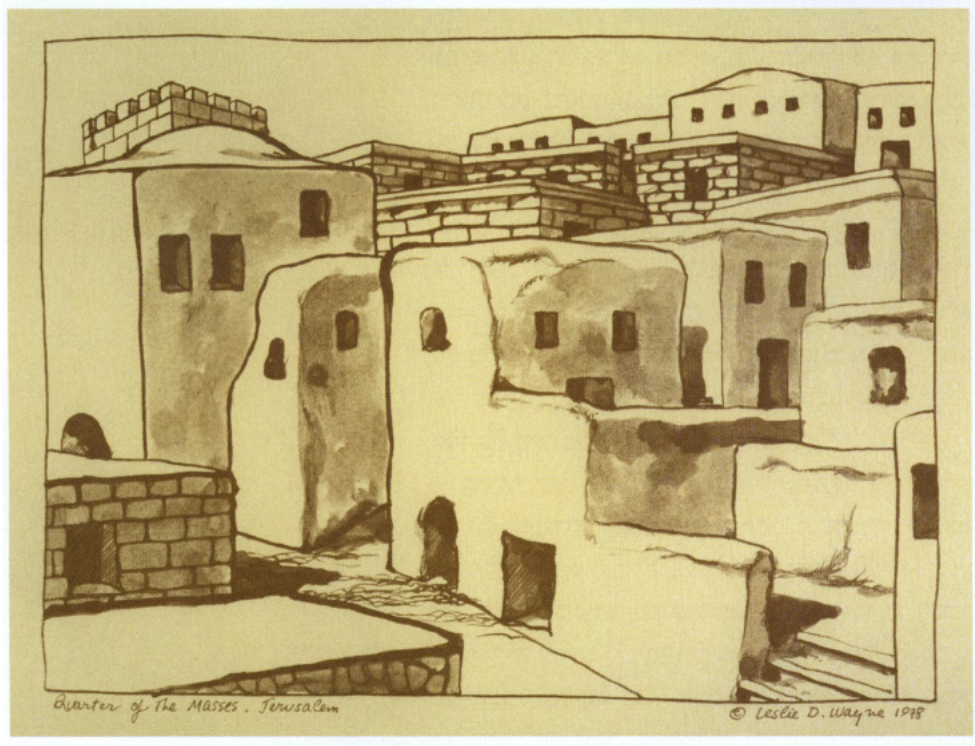

הבתים הדלים בעיר התחתונה
(ציור: לסלי ויין, באדיבות יהודה אחי־מרים)

העשרים התברר כי אבי־יונה צדק בחלק מהנחותיו ובחלק לא קלע אל המציאות.[47] הנחתו הבסיסית כי בעיר העליונה חיו עשירי ירושלים בבתים מרווחים ונאים, לעתים בעלי שתי קומות ובעלי אולמות רחבים, הוכחה כנכונה. כמו כן הוכח היטב שדיירי הבתים היו מקורבים מאוד לתרבות ההלניסטית, לפחות על פי עיצוב הבתים מבפנים, הפסיפסים והריהוט, אם כי לא היו בעיטורי הבתים דמויות אדם ובעלי חיים. מנגד התבררה כמוטעית ההערכה כי האזור תוכנן בשיטה האורתוגונלית והיה מיושב עוד לפני מרד החשמונאים. בתי האמידים שהיו באזור נבנו בתקופת שלטון החשמונאים, החל מן המחצית השנייה של המאה השנייה לפסה"נ, בהתאם לתנאי השטח, ולא אורגנו באינסולות ישרות זווית כפי ששיער אבי־יונה. הבתים לא נבנו בתכנית דומה לבתי פומפיי, וברובם, אם לא בכולם, לא נמצאו גגות רעפים.

5 העיר התחתונה: אבי־יונה כלל במונח העיר התחתונה,[48] שעל הגבעה המכונה חקרא, לא רק את הגבעה הדרומית־המזרחית, היא גבעת עיר דוד, אלא גם את הגיא המרכזי (גיא הטירופיון) ואת המדרונות המזרחיים של הר ציון. הבתים כאן קטנים וצפופים בהרבה מבתי המעמד הגבוה שבעיר העליונה. תכנית הבתים פשוטה, והם מקורים בגגות שטוחים או בעלי כיפות, על פי מסורת הבנייה הירושלמית.

47 נ' אביגד, העיר העליונה של ירושלים, ירושלים 1980, עמ' 64-203.
48 מלחמת היהודים ה, 137-138.

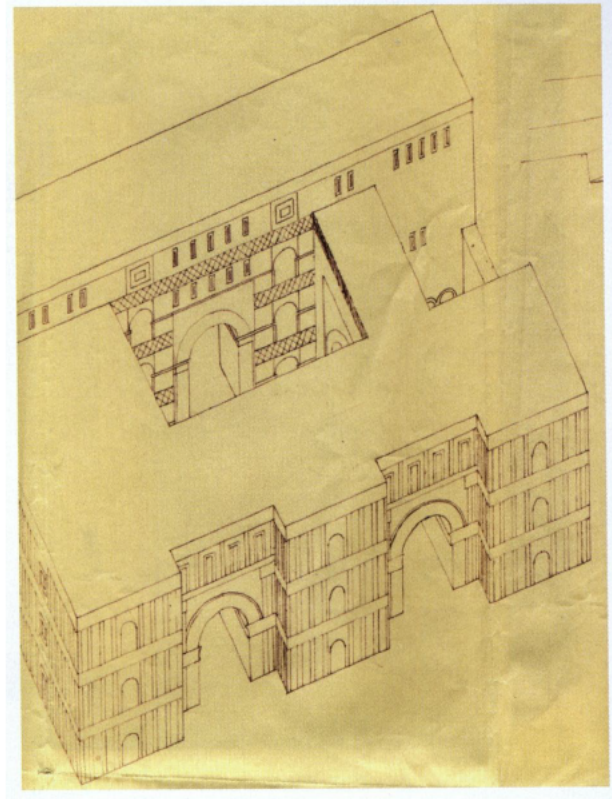

ארמונות מלכי חדייב בעיר דוד
(איור הכנה: חוה אבי־יונה)

בחלק המרכזי של עיר דוד מוקמו בתי המלכים ממשפחת מלכי חדייב (אדיאבנה) שבצפון מסופוטמיה, שהתגיירו, ובראשם המלכה הלני. יוסף בן מתתיהו סיפר על ארמון הלני, על ארמון של המלך מונובַּסוס (מונבָּז), ועל ארמון של גְרַפְּטֶה, מבני (או בנות) המשפחה של איזַטֶס מלך חדייב, אביה של הלני.[49] על אלה הוסיף אבי־יונה ארמון רביעי שאינו נזכר בכתובים, ואולי שִׁייך אותו לאיזטס עצמו. הוא עיצב את הבניינים האלה על פי מסורת הבנייה הפרתית, ששררה בארץ מולדתם של מלכים אלה. הארמונות כוללים אולם קבלה פנימי (איוואן) ומעוטרים בטיח מכויר (סטוּקוֹ).[50]

בדרום עיר דוד מיקם אבי־יונה את מוצא הגיחון וברכת השילוח.[51] מעט מצפון להם נמצא בית הכנסת של הליברטינים (עבדים משוחררים שהפכו אזרחי רומא) ושל אנשים מקירני (כיום בלוב) ומאלכסנדריה, הנזכר במעשי השליחים.[52] מיקום בית הכנסת נסמך על כתובת שהתגלתה במקום ובה עדות על יהודים מן התפוצה שהקימו בתי כנסת בירושלים ועל ראש בית הכנסת, תאודוטוס בן וֶטֶנוס, שגם אביו וסבו היו ראשי בית הכנסת. הכתובת נמצאה בראשית המאה העשרים בחפירות שניהל ריימון וייל בדרום עיר דוד. מכלול בית הכנסת, ששימש לקריאה בתורה וללימוד, כלל גם אכסניה ומתקני מים. השם וטנוס מעיד לדעת חוקרים על מוצא רומי, ועל כן מקובל לחבר בין הכתובת לבין התיאור במעשי השליחים.[53] בסמוך לכתובת נמצאו שרידי קירות ומתקני מים. בית הכנסת עוצב בדגם בדמות בניין קטן דמוי בסיליקה, ולצדו הוסיף אבי־יונה את האכסניה הנזכרת בכתובת.

49 שם ה, 253; ו, 567.

50 בחפירות שנעשו באחרונה במורד המערבי של עיר דוד, ברחבה המכונה 'חניון גבעתי', התגלו יסודות של מבנה גדול מימי בית שני, ועלתה האפשרות שמא אלה יסודות של אחד הארמונות של מלכי חדייב. ראו: ד' בן־עמי ויאנה צ'חנוביץ, 'מבנה מידות משלהי ימי בית שני – האמנם אחד מ"ארמונות" מלכי חדיב?', י' פטריך וד' עמית (עורכים), חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, א, ירושלים 2007, עמ' 19–24.

51 אבי־יונה הסתמך על ממצאים שעלו בחפירתם של בליס ודיקי, אשר חשפו בסוף המאה התשע־עשרה את הברכה שמן התקופה הביזנטית. בשנת 2005 התגלו מעט דרומה מן הברכה הביזנטית שרידיה של ברכת השילוח שמימי בית שני, והיא נחפרה בחלקה. ראו: ר' רייך וא' שוקרון, 'בריכת השילוח מימי הבית השני בירושלים', קדמוניות, 130 (תשס"ו), עמ' 91–96. לאחר שיתקבלו נתונים מלאים על ממדי הברכה, שהייתה מוקפת מדרגות, ועל עומקה וצורתה, ראוי יהיה לשקול תיקון מבנה זה והרחוב הצמוד אליה בדגם.

52 מעשי השליחים ו, ט.

53 ראו דיון ומראי מקום: L.I. Levine, *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*, New Haven & London 2000, pp. 52–58

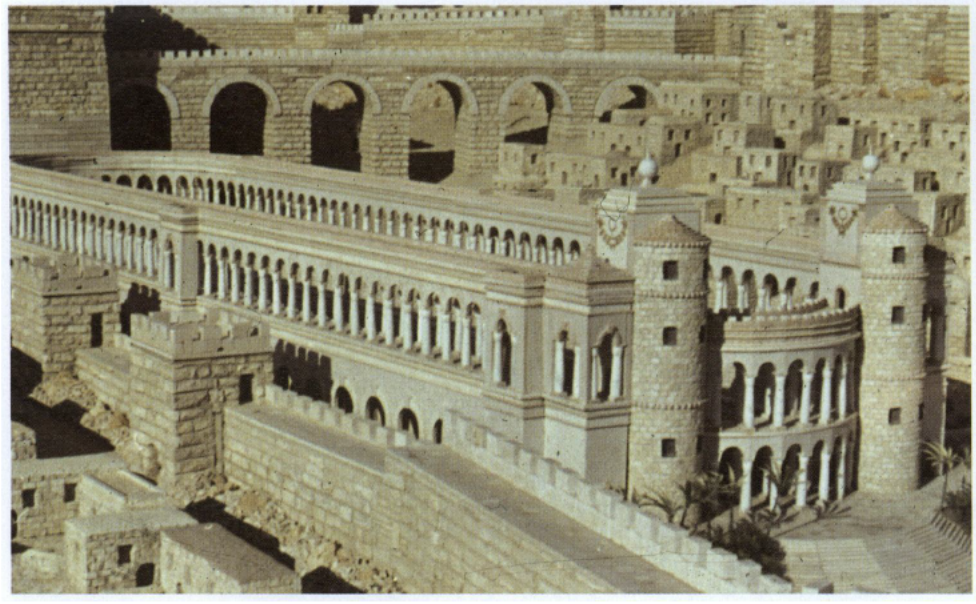

האמפיתאטרון ששימש היפודרום ואצטדיון
(צילום: יהודה אחי־מרים)

בגיא המרכזי, סמוך לפינה הדרומית־מערבית של הר הבית, מיקם אבי־יונה את האמפיתאטרון, שעל פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו שימש, כמקובל באותה התקופה, גם היפודרום ואצטדיון.[54] המיקום מדרום למקדש מבוסס על תיאוריו של יוסף בן מתתיהו,[55] ממדי ההיפודרום נקבעו על פי ההיפודרום הגדול של קיסריה, המאוחר מימי הורדוס, והמונומנטים שבשדרה המרכזית (euripus או spina) נעשו בהשראת תיאור הפעילות בהיפודרום בפסיפס הגדול שהתגלה בברצלונה.[56] אך מן החפירות שניהל מזר התברר כי המיקום שקבע אבי־יונה צפוני מדי, כיוון שקצהו של ההיפודרום חוסם את אזור הגישה לשערי חולדה ולגרם המדרגות של קשת רובינסון. השחזור הנכון של קשת רובינסון חייב אפוא להוציא באופן זמני את ההיפודרום מן הדגם.[57] באחרונה החלו חפירות

54 קדמוניות היהודים טו, 268–274.

55 מלחמת היהודים ב, 44; קדמוניות היהודים יז, 255.

56 תמונת הפסיפס ודיון קצר ראו: J.H. Humphrey, *Roman Circuses: Arenas for Chariot Races*, Berkeley & Los Angeles 1986, pp. 235–236

57 בשלב הראשון, באתר שבמתחם המלון, נפחס ההיפודרום כלפי דרום, וכך התפנה מקום ליורדים מקשת רובינסון. עם ההעברה למתחם 'מוזאון ישראל' הוא הוסר לחלוטין. בשנת 2009 החלו הכנות לבנייה מחדש של ההיפודרום במורד גיא הטירופויון, מדרום למיקום הקודם. אבי־יונה בנה את ההיפודרום במתכונת ההיפודרום הגדול שבמזרח קיסריה (שמן המאה השנייה לסה"נ), ואילו זה החדש ייבנה על פי דגם ההיפודרום־אמפיתאטרון שבנה הורדוס בקיסריה על שפת הים, ואשר התגלה בחפירות המחודשות בעיר זו. ההיפודרום הקדום אף הוא מפואר ביותר, אך נופל בממדיו מזה המאוחר. ראו: י' פורת, "האמפיתאטרון" שבנה הורדוס בקיסריה וגלגוליו המאוחרים', קדמוניות, 112 (תשנ"ז), עמ' 93–99; י' פטריך, 'ההיפודרום/אצטדיון של הורדוס בקיסריה וזיקתו למבנים ולמשחקים בעולם ההלניסטי והרומי', י' בן־אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ־ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 119–167. ההיפודרום בירושלים משויך לקבוצת המבנים ששימשו הן לתחרויות רכיבה ומרכבות הן לתחרויות ריצה, ואולי בשינויים ארעיים גם למופעי אמפיתאטרון. המפרי הגדיר מבנים אלה היפוסטדיה. ראו: J.H. Humphrey, '"Amphitheatrical" Hippostadia', A. Raban & K.G. Holum (eds.), *Caesarea Maritima: A Retrospective after Two Millenia*, Leiden 1996, pp. 121–129

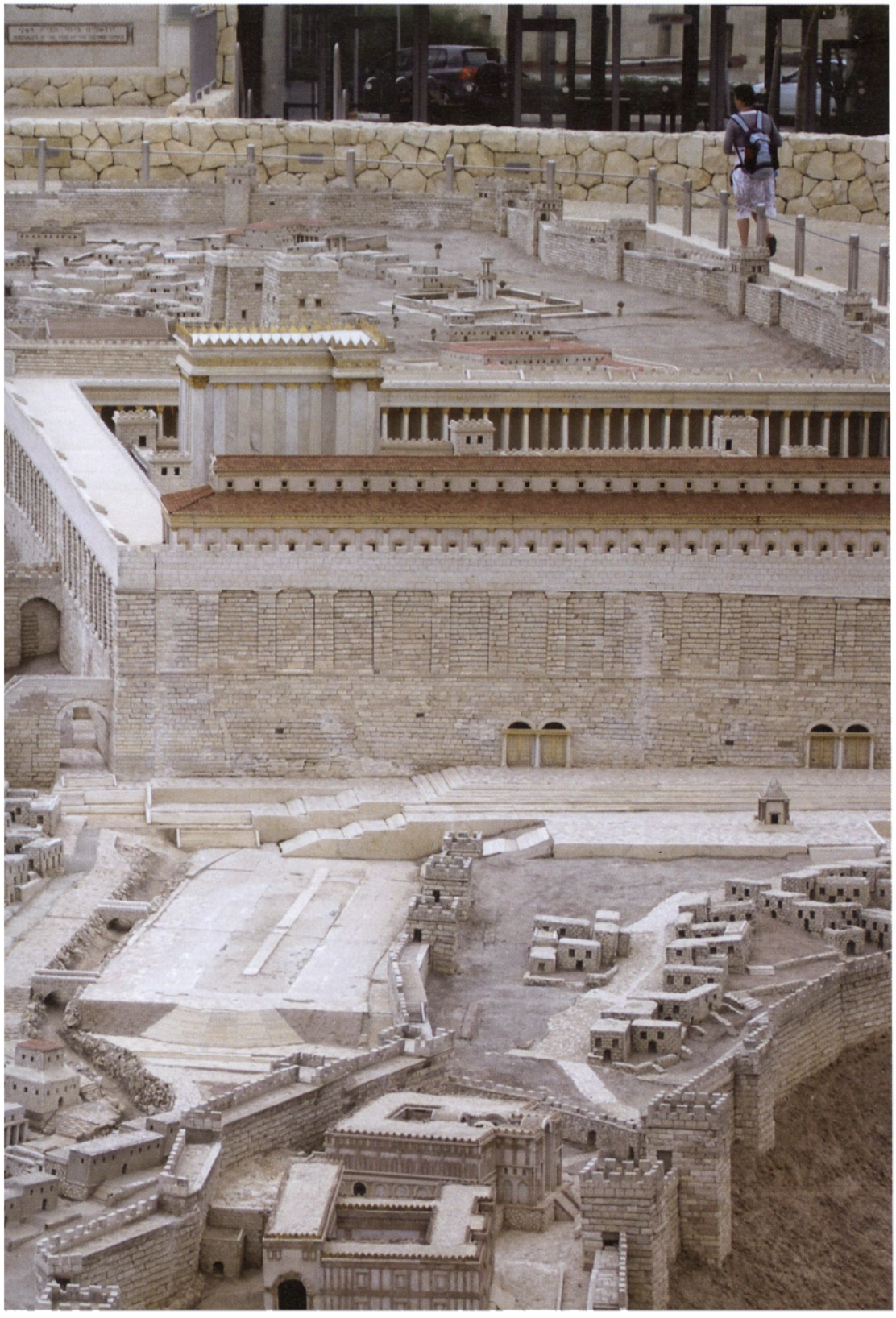

דרכי הכניסה להר הבית בדגם במוזאון ישראל: שערי חולדה (מדרום), גרם המדרגות הנשען על קשת רובינסון והגשר הנשען על קשת וילסון (ממערב). מצפון להר בולטת מצודת אנטוניה. בחזית נראה מקומו של האמפיתאטרון־היפודרום שהוסר. משמאל: ארמון החשמונאים, מבני השוק המתומנים והחומה השנייה (ראו לעיל, עמ' 58-59)

(צילום: שלומית וקסלר־בדולח)

על עיצובו של דגם ירושלים במלון 'ארץ הצבי' ('הולילנד')

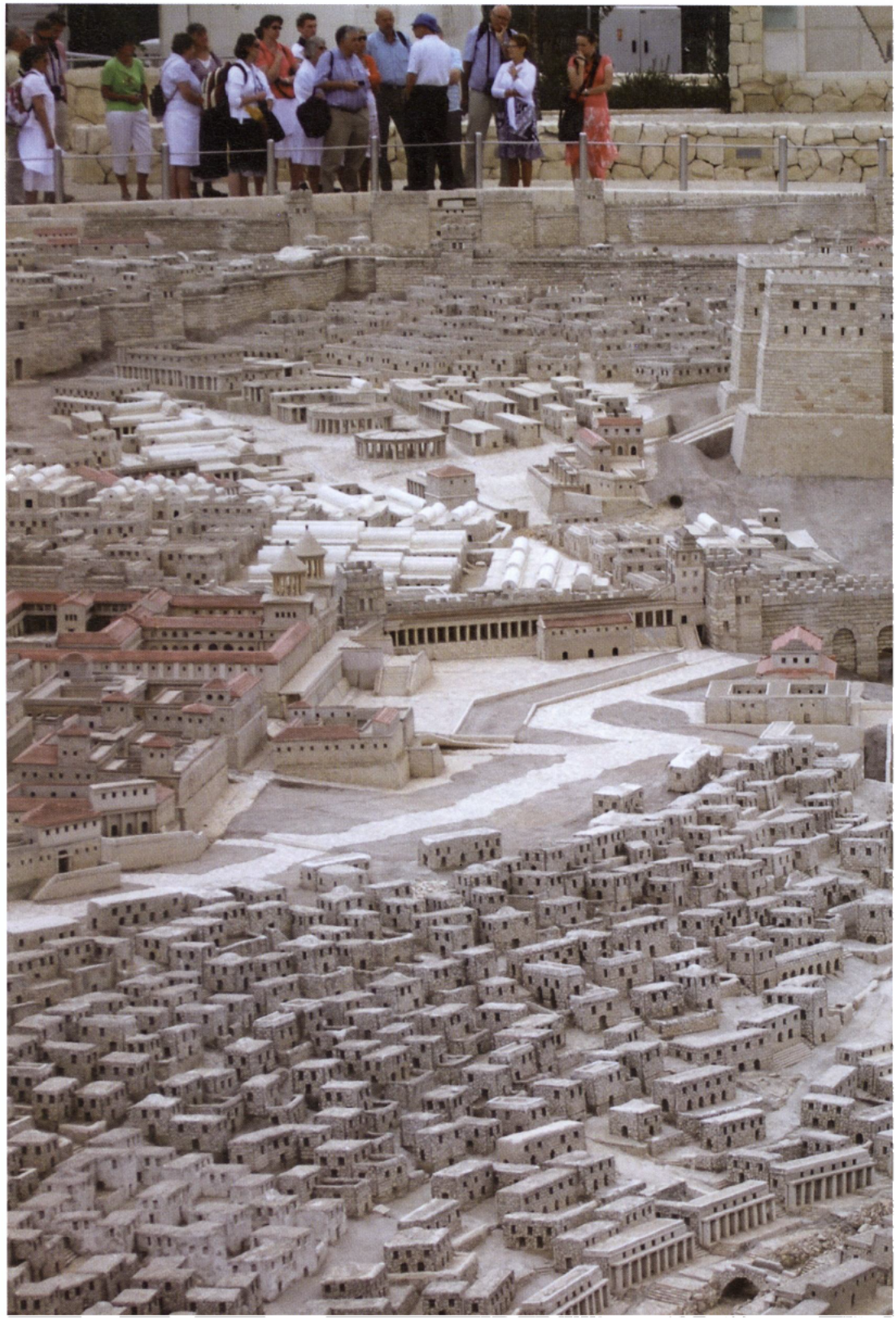

ארכאולוגיות באזורים שונים של עיר דוד, וייתכן שהן יתרמו מידע שיסייע – על דרך החיוב או על דרך השלילה – לקבוע את מקומו של ההיפודרום.

בהמשכו של הגיא המרכזי (הטירופיון), סמוך לשילוח, באזור המשופע במים, מיקם אבי־יונה את גינת הוורדים הנזכרת במקורות, שהייתה במקום מימות נביאים ראשונים,[58] וכן מפעלי תעשייה ומלאכה, ביניהם אלו של האורגים, הקדרים והבורסקאים, ואת בית המטבחיים. את השווקים שבהם נמכרו סחורות אלו הציע אבי־יונה למקם צפונה יותר, קרוב למרכז העיר. והוא שיער כי בסביבה זו, באזור השווקים היו גם אכסניות רבות.

סמוך לשערי חולדה, כפי שמכונות הכניסות הדרומיות להר הבית, מיקם אבי־יונה את קבר חולדה הנביאה, העשוי מבנה רבוע ופירמידה בראשו, על פי הדוגמה של קבר זכריה בנחל קדרון. קבר זה הוא אחד משניים שלא פונו מירושלים בגלל טומאת מת (האחר הוא קבר דוד), וזאת כיוון שהיו שם עוד מימי נביאים ראשונים.[59] מיקום הקבר בסמוך לשערים נובע משמם, שערי חולדה. אבל אבי־יונה היה מודע גם לפירוש שעל פיו השערים, הבנויים כמנהרות העולות בהדרגה מן הכניסות המפוארות שבדרום אל מפלס פני השטח של הר הבית מפנים לבסיליקה, נקראו שערי חולדה משום דמיונם למחילות החולד (חפרפרת).

המעבר מן העיר העליונה אל הר הבית נעשה בראשונה על שני גשרים: האחד שנכנס אל הר הבית על גבי קשת וילסון,[60] והאחר שיצא מן העיר העליונה ונכנס אל אזור הבסיליקה שבדרום הר הבית על גבי קשת רובינסון. אך גשר זה, כפי שהראו החפירות, לא היה אלא היה גרם מדרגות ענק שעלה מן העמק אל הר הבית בחלקו הדרומי־מערבי. כך אכן העיד יוסף בן מתתיהו: 'בחלקים המערביים של החומה ניצבו ארבעה שערים [...] והשער האחרון (פנה) אל שאר העיר ונפרד (ממנה) על ידי מדרגות רבות (שירדו) למטה אל העמק וממנו שוב למעלה אל מעלה (העיר)'.[61] לאור הממצאים בחפירות שניהל מזר משנת 1968 עמד אבי־יונה עצמו על כך שהשער הדרומי לא הוביל אל גשר, והנחה את העיצוב מחדש על פי הממצא הארכאולוגי; מלאכה זו נשלמה לאחר מותו. על פי מידע מקוטע שעלה בחפירות ועל פי ההיגיון הטופוגרפי, עיצב אבי־יונה בדגם רחוב צמוד לחומה המערבית של הר הבית, רחוב שהיה חלק מציר התנועה המרכזי של ירושלים, לאורך הגיא המרכזי משער שכם ועד שער האשפות. קטעים נוספים של רחוב זה נחשפו בחפירות מאז סוף שנות השישים של המאה העשרים.[62]

58 משנה, מעשרות ב, ה; תוספתא, נגעים ו, ב.

59 תוספתא (שם).

60 על החפירות החדשות באזור זה ראו: וקסלר־בדולח, און ורוזנטל־הגינבוטום (לעיל, הערה 37). באחרונה העלו החופרים את האפשרות כי גם גשר וילסון, שעל פי התיאור חצה את העמק לכיוון העיר העליונה, היה גרם מדרגות ענק דוגמת קשת רובינסון. ראו: א' און וש' וקסלר־בדולח, 'קשת וילסון והגשר הגדול בימי הבית השני ובתקופה הרומית לאור חפירות חדשות', קדמוניות, 140 (תשע"א), עמ' 109–122.

61 קדמוניות היהודים טו, 410 (תרגום שליט, עמ' 201).

62 ר' רייך וי' ביליג, 'חפירות ליד הר הבית ו"קשת רובינסון בשנים 1994–1996', קדמוניות, 117 (תשנ"ט), עמ' 33–40. על הממצא והפירוש החדש לקשת רובינסון ראו: ב' מזר, "החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית – סקירה שנייה עונות תשכ"ט–תש"ל", ארץ ישראל, י [ספר שז"ר] (תשל"א), עמ' 12–17; בן־דב (לעיל, הערה 14), עמ' 120–133.

מצפון להר הבית ניצב צמוד אליו המבנה האימתני של מצודת אנטוניה, אשר גבלה ברחבת הר הבית בצפון־מערב.[63] ביצירתו הסתמך אבי־יונה על שחזורו של חוקר ירושלים לואי איג ונסן ועל עבודתה של תלמידתו, החוקרת מארי אָלין מציון, נזירה במנזר האחיות ציון שברחוב ויה דולורוזה.[64] חוקרים אלה הניחו כי זהו גם מקום הפְּרֶטוֹריוּם, שבו התקיים משפטו של ישוע, והסתמכו על הממצאים מחפירות מנזר האחיות ציון ומנזר פְּלַגֶלאטיוֹ הסמוך. ריצוף אבן מרשים שהתגלה בתחומי מנזרים אלה מצפון להר הבית זוהה עם הרצפה (ביוונית: ליתוסטרוטון, ובארמית או בעברית: גבתא) במקום שעל פי יוחנן ערך בו פילטוס את משפטו של ישוע.[65] אך כיום, בעקבות מחקריו של האב פ' בנואה, מקובל לתארך את הריצוף לתקופת איליה קפיטולינה – ולפיכך אין הוא קשור כלל למשפט ישוע – ולצמצם במידה רבה את מידות מצודת אנטוניה.[66] יוסף בן מתתיהו כתב שהמגדל הדרומי־המזרחי היה גבוה מן האחרים בכ־20 אמה (כ־10 מ'), ושהייתה ממנו תצפית טובה על רחבת המקדש. אבי־יונה ציין עניין זה במאמרו על הארכאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי בית שני וכן בכתב־היד של המדריך שלא פורסם, אך מסיבה שאינה ברורה לי לא נתן בדגם ביטוי לפער הגבהים הזה.

שער המקדש
(איור הכנה: חוה אבי־יונה)

6 הר הבית והמקדש מושכים אל נכון תשומת לב יותר מחלקים אחרים בדגם. התכנון ועיצוב הפרטים בידי מיכאל וחוה אבי־יונה מעלים כאן את הדגם אל אחד משיאיו. אבי־יונה ייחד לדיון בהר הבית ובמקדש חלק נכבד מן המדריך שלא נדפס, אם כי במדריך שפורסם ההסבר קצר וכללי. בדיונו הוא הלך בעקבות חוקרים רבים שהתבססו על מקורות חז"ל, בעיקר על מסכתות מידות, תמיד ויומא במשנה, ובדרכם של חוקרים אחרים שהוסיפו על אלה שימוש רחב במידע שהביא יוסף בן מתתיהו.[67] נוסף על כך אפשר למצוא מידע חשוב בברית החדשה ובמקורות חיצוניים נוספים וכן בתיאורים של המקדש באמנות, בעיקר בבית הכנסת של דורא־אירופוס, מן המאה השלישית לסה"נ, המשמר אולי מסורת קדומה, ובמטבעות

63 ראו בעיקר: מלחמת היהודים ה, 238–246.

64 H. Vincent, 'L'Antonia et la Prétoire', *RB*, 42 (1933), pp. 113–183. וראו סיכום הדיון ומראי המקום: Marie Aline de Sion, *La Forteresse Antonia à Jérusalem et la queston du Prétoire*, Paris 1955. וראו: אבי־יונה, הארכאולוגיה והטופוגרפיה (לעיל, הערה 4), עמ' 316.

65 יוחנן יט, יג.

66 P. Benoit, 'Prétoire, Lithostroton et Gabbatha', *RB*, 59 (1952), pp. 531–550; idem, 'L'Antonia d'Herode le Grande et le forum oriental d'Aelia Capitolina', *HTR*, 64 (1971), pp. 135–167

67 בעיקר מלחמת היהודים ה, 184–237; קדמוניות היהודים טו, 380–425.

מימי מרד בר כוכבא. באשר להר הבית – אך לא למקדש – עומדים מעל הכול הממצא הארכאולוגי והשרידים שהשתמרו ברחבת הר הבית וסביבתו. הכורח לגלם את המידע הטקסטואלי בשחזור תלת־ממדי מלא ומפורט דרש מאבי־יונה לנקוט גישה ביקורתית והחלטות עצמאיות. הוא נעזר בין היתר בהקבלות למבני פולחן אחרים במזרח הרומי, ואחת הדוגמאות החשובות היא עיצוב הגג השטוח ומעוטר השיניות על פי הדוגמה של מקדש בֶּל בפַּלמירה.[68] מאחר שאבי־יונה דן בכך בפירוט,[69] לא ארחיב בנקודה זו, אלא בכמה עניינים שאולי יש בהם עניין מיוחד.

את התחום החיצוני של הר הבית ושעריו עיצב אבי־יונה על פי הממצא, אבל הוסיף על כך הרבה על פי האמור במשנה ובתיאורי יוסף בן מתתיהו. הוא מיקם את השער שבצד המזרחי של החומה החיצונית של הר הבית כנגד הכניסה לעזרות ולמקדש. דרך שער זה הוציאו את הפרה לשרפה בהר הזיתים, ונאמר עליו שהיה מעוטר בציור או בתבליט של שושן הבירה.[70] לעומת זאת לא הציג אבי־יונה את הכבש שדרכו היו משלחים את השעיר לעזאזל אל המדבר.[71] הוא היה מודע לפתח המצוי בדרום החומה המזרחית של הר הבית, אך ציין כי לא ברור אם היה זה חלון או שער. יש להניח שאכן היה במקום שער, מאחר שנותר שם נדבך של קשת, שהייתה קרוב לוודאי חלק מכבש מדרגות. עניין זה לא נדון באופן נרחב בספרות המחקר שעמדה לפני אבי־יונה, ובעת יצירת הדגם לא הייתה לו גישה אל המקום, כך שנמנע ממנו לעמוד על פרטי הממצא. מכל מקום כבש זה לא תואר כלל בדגם.

הבסיליקה – או הסטיו המלכותי[72] – היא אחד המבנים המרשימים ביותר בדגם. כאמור במסגרת השיפוצים שנעשו בדגם בשנות השמונים חוזק המבנה, ורעפי הגג עוצבו מחדש; גג של 14,000 רעפי חרס זעירים, שהורכבו אחד לאחד, החליף את הגג הקודם.[73] על פי יוסף בן מתתיהו גג הבסיליקה נישא על גבי 162 עמודים. אבי־יונה סבר כי אחד העמודים שנועדו לשאת את גג הבסיליקה הוא העמוד שהתגלה במחצבה באזור מגרש הרוסים בסוף המאה התשע־עשרה, ושהוא הושאר במקום מאחר שנסדק.[74] עמוד אחר שהיה מיועד לדעתו להר הבית התגלה בשכונת מחנה־יהודה בשנת 1934. עיצוב הבסיליקה אף הוא אינו מוסכם על הכול. יוסף בן מתתיהו כתב כי המבנה המפואר והמרשים בגובהו ובאורכו השתרע מן הקצה האחד של הכותל הדרומי ועד קצהו האחר, מרחק

68 ראו למשל: וורד־פרקינס (לעיל, הערה 27), בעיקר עמ' 254–357 ואיורים 231–232.

69 אבי־יונה, בית המקדש השני (לעיל, הערה 4).

70 משנה, מידות א, ג; שם, כלים יז, ט. במדריך שלא פורסם ציין אבי־יונה כי העיטור של העיר שושן בשער שושן הוא על פי התבליטים האשוריים. השער הקשות דומה לשערי עיר, ושורות של משולשים דומים לשיניות של חומות הערים, אך לא הצלחתי לזהות קרבה של ממש לתיאור אחת הערים.

71 משנה, יומא ו, ד.

72 קדמוניות היהודים טו, 411–415.

73 הגג החדש הוא מעשה ידי דוד ביגלאייזן ופסח רודר ממעבדות 'מוזאון ישראל'.

74 דעה מקובלת זו אינה עומדת במבחן הביקורת, מאחר שהעמוד המדובר נחצב בשכבת סלע גיר מסוג מיזי אחמר, האדמדם והקשה, שלא השתמשו בו בדרך כלל בימי בית שני, בעוד עמודי הר הבית וכל פריטי האדריכלות שבו נעשו מאבן הבנייה המסורתית מסוג מֶלכה או מיזי חילו, בעלי הגוון הלבן־זהוב. מלבד זאת העמוד שבמגרש הרוסים הוא מונוליתי, ואילו בירושלים של ימי בית שני השתמשו בעמודי חוליות בלבד. דיון בנושא ומראי מקומות וכן הצעה לזהות את העמוד שבמגרש הרוסים עם אחד מעמודי כנסיית הנאה הביזנטית ראו: י' צפריר, 'פרוקופיוס על כנסיית הנאה, הקרדו ו"אצבעו של עוג" בירושלים', קתדרה, 115 (ניסן תשס"ה), עמ' 5–30.

של כ־280 מ'. אבל בהמשך כתב שסטווי הבסיליקה היו באורך סטדיה אחת, היינו 186 מ' או מעט יותר.[75] אפשר ללמוד מכאן שמשני צדי הבסיליקה היו בניינים נוספים – כולל בניין השער במערב – שהשלימו את המבנה לכלל יחידה אחת. על פי יוסף בן מתתיהו רוחב הסיטראות היה 30 רגל, וגובהן 50 רגל; אורך הרגל ההלניסטית־הורדוסית היה 32 ס"מ בקירוב, ואם כן רוחב הסיטראות היה כ־12 מ', וגובהן 16 מ'. רוחב אולם התווך היה כ־18 מ', וגובהו כ־32 מ'. נתון נוסף הוא שבמבנה היו כאמור 162 עמודים, ומקצתם היו אחוזים בקירות (פִּילאסְטֶרים). בתקופה האחרונה הוצעו כמה שחזורים של הבסיליקה בדרום הר הבית, אך הם אינם מספקים פתרון משביע רצון.[76]

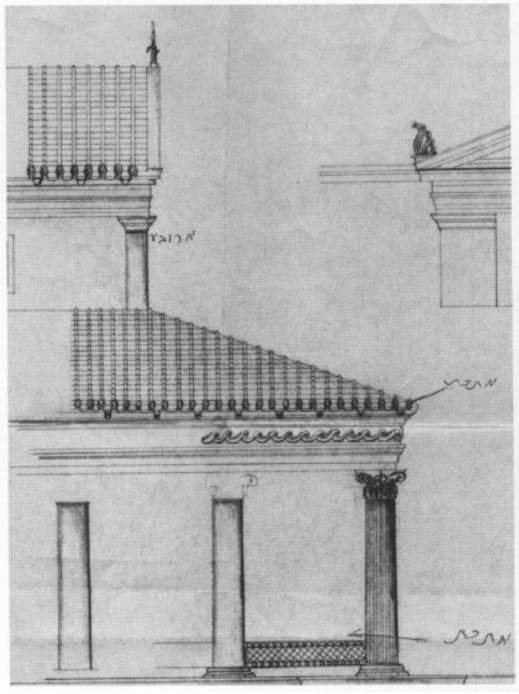

עמודי הבסיליקה של שתי הקומות העליונות
(איור הכנה: חוה אבי־יונה)

75 קדמוניות היהודים טו, 411–415.

76 ראו למשל: ר' רייך, 'הדגם הוירטואלי שבמרכז דוידסון (ליד הר הבית) ושחזור הסטיו המלכותי', קדמוניות, 123 (תשס"ב), עמ' 48–52; י' פלג וא' ברוך, 'מידות הסטיו המלכותי בהר־הבית על פי תיאורו של יוסף בן מתתיהו', חב"י, ז (תשס"ב), עמ' 151–157; הנ"ל, 'הצעת שחזור למבנה הסטיו המלכותי בהר הבית', שם, ח (תשס"ג), עמ' 49–57. אחד הכשלים בשחזורים השונים, כולל זה של אבי־יונה, הוא בחישוב מספר העמודים: 162 בארבע שורות (כולל האומנות האחוזות). מאחר שאי אפשר לחלק 162 עמודים לארבעה טורים ללא שארית, יש למקם שניים מן העמודים בקירות הרוחב. על פי חישוב זה צריכים להיות בכל טור ארבעים עמוד, והמרווח שביניהם (מאמצע עמוד לאמצע עמוד) הוא יותר מ־4.5 מ'. מרווח זה הוא גדול מדי, וקשה להניח כי אִפשר הנחת ארכיטרבים שנשאו את הקיר שתחם את מלוא גובהו של האולם המרכזי, ושיצר את הקומה העליונה, כפי שתיאר יוסף בן מתתיהו ('גובהו של הגג האמצעי התרומם בשיעור גדול יותר משום שסביב לארכיטרב נבנתה חומת מצח ובתוכה היו בנויים עמודים' [תרגום שליט, עמ' 201]). אבי־יונה התמודד עם נתונים אלה ויצר את הבסיליקה כפי שיצר, אבל ברור כי מבחינה קונסטרוקטיווית הבניין שתכנן בדגם לוקה בחסר במקומות אחדים. הוא הבחין שאין זו בסיליקה רומית רגילה, הסגורה מכל צדדיה, אלא בסיליקה שהיא חלק מטמנוס או עזרה מקודשת, ועל כן קיר האורך הצפוני, הפונה אל רחבת הר הבית, אינו קיר אטום אלא שורת עמודים. המקבילה המפורסמת מכול לסידור הסטווים והבסיליקה בהר הבית היא מתחם הקודש של אוגוסטוס (הקיסראום) שבקירני. ראו: J.B. Ward-Perkins & M.A. Ballance, 'The Caesareum at Cyrene and the Basilica at Cremna', *PBSR*, 26 (1958), pp. 137–194. וראו גם את השחזור של וורד־פרקינס (לעיל, הערה 27), עמ' 366–367. על הדמיון לירושלים עמד בראשונה פרסטר. ראו: G. Foerster, 'Art and Archaeology in Palestine', S. Safrai & M. Stern (eds.), *The Jewish People in the First Century* (CRI, 2) Amsterdam 1976, p. 980. וראו בעיקר: ב' מזר, 'הסטיו המלכותי בדרום הר־הבית', הנ"ל (עורך), שלושים שנות ארכיאולוגיה בארץ־ישראל, ירושלים תשמ"א, עמ' 143–151. החיבורים האחרונים שציינתי פורסמו לאחר מותו של אבי־יונה, אבל סביר להניח שהיה מודע לדוגמה מקירני ולחיבורם של וורד־פרקינס ובלנס, שיצא לאור שנים ספורות לפני בניית הדגם. על כל פנים אין בטקסט של המדריך שלא פורסם הפניה כלשהי לדוגמה זו. אולי עמדה לנגד עיניו של אבי־יונה גם הדוגמה המקבילה של סידור הפורום והבסיליקה בשומרון. הסוגיה סבוכה ודורשת עיון נרחב ואני נמנע מלדון בה כאן. עם זאת את הקושי לכאורה בארגון 162 העמודים שהיו בתוך הבסיליקה אפשר ליישב אם נניח שיוסף בן מתתיהו ספר רק את העמודים החופשיים, ולא ספר במניין עמודי הבסיליקה את האומנות האחוזות (הפילאסטרים) שהיו צמודות לקירות (ושאולי היו, על פי המקובל, אומנות רבועות). על פי הצעתי זו יש לחלק את 162 העמודים לשלוש שורות בלבד, ואם כן היו בכל שורה חמישים וארבעה עמודים (ללא שאריות). לפי הצעה זו המרווח בין מרכז עמוד לעמוד הוא כ־3.5 מ'. זהו מרווח סביר אפילו לבניין בעל ממדים גדולים וכובד רב. פתרון זה הצעתי לפני אורית פלג־ברקת וכך פורסם בעבודתה, 'העיטור האדריכלי ההרודיאני לאור הממצאים מחפירות הר הבית, ירושלים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007, עמ' 335–336 והערה 874, וראו שם, עמ' 323–346, את הדיון המצוין במבנה הבסיליקה במסגרת האדריכלות ההורדוסית בירושלים.

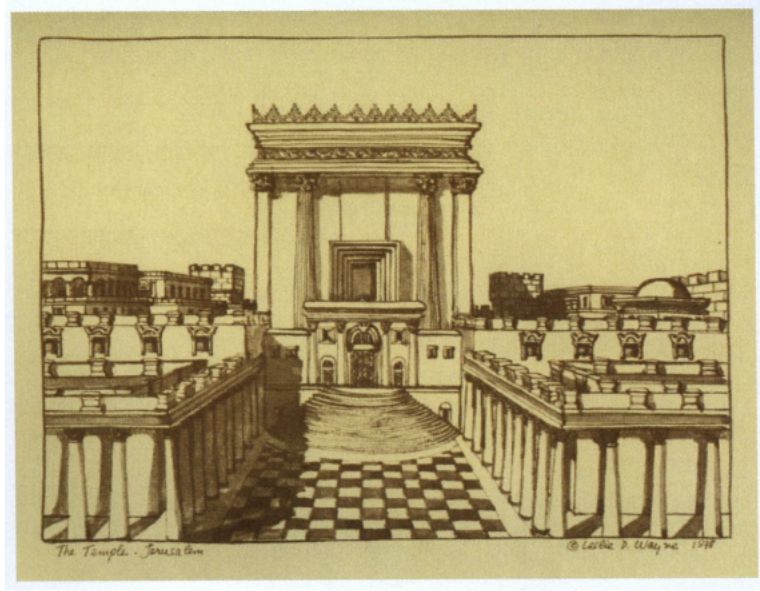

המקדש וההיכל
(ציור: לסלי ויין, באדיבות יהודה אחי־מרים)

במחלוקת שבין מקורות חז"ל לבין יוסף בן מתתיהו בעניין מספר השערים בחומה המערבית של הר הבית העדיף אבי־יונה את עמדתו של יוסף בן מתתיהו. זאת ללא ספק כיוון שמספר השערים שציין יוסף בן מתתיהו – ארבעה שערים, לעומת אחד שבמשנה – מתאים לממצא הארכאולוגי, ורבים כבר עסקו בסתירה זו ובאחרות בין שני המקורות בתיאור המקדש וניסו לפרש את הדברים.

אשר למקדש עצמו, אבי־יונה עיצב את גגו כגג שטוח, בעוד המשנה ציינה במפורש כי מעל חלקו המרכזי של המבנה – משמע מעל ההיכל וקודש הקודשים, הוא הדביר – הייתה בנויה עלייה.[77] אבי־יונה ציין כי שני העמודים הענקים הסמוכים לפתח האולם שבחזית הבית באו לסמל את יכין ובועז, הם עמודי החזית של מקדש שלמה (מלכים א ז, כא). מפתח האולם נשקף פתחו של ההיכל, אבל עיטור גפן הזהב, שעליה היו הבאים למקדש תולים את מתנותיהם,[78] אינו ניכר בבירור. בסיומו של המדריך כתב אבי־יונה (בתרגום חופשי מאנגלית): 'כל מה שתואר עד עתה היה נראה לעין כל ישראלי [אדם שנכנס לעזרת ישראל] שבחצר המקדש. אבל מסתרי המקדש עצמו לא היו גלויים לעין; ואף בדגם שלנו אין הם נראים'.

ג. תחזוקת הדגם והשינויים שחלו בו לאחר חנוכתו

תחזוקת הדגם חייבה פעולה יום־יומית של ניקיון ושאיבת עלי שלכת שפיזרה הרוח באתר. נדרשו גם תיקונים נקודתיים (לפעמים עקב הרגלם של מבקרים ליטול להם 'מזכרות' מאבני הדגם) וחידושי צבע. פעולות אלו נעשו בהתמדה בידי הנהלת מלון 'הולילנד' ו'מפעלי תיירות הולילנד'. נוסף על כך במרוצת השנים נעשו כאמור שינויים הכרחיים בדגם; חלקם בוצעו עוד בהנחיית אבי־יונה עצמו, לאור ממצאי החפירות, ואחרים – בהנחייתי, וזאת מתוך אמונה ותקווה כי הם מבטאים גישה ורעיונות שאבי־יונה עצמו היה מברך עליהם.[79] בעת הנחת הדגם מחדש במתחם 'מוזאון ישראל'

77 משנה, מידות ד, ה. ראו הניתוח והשחזור של י' פטריך, 'המסיבה של בית־המקדש על פי מסכת מידות', קתדרה, 42 (טבת תשמ"ז), עמ' 39–52. פטריך תמך את פירושו־שחזורו בדוגמאות מן התקופה הרומית במזרח, והדברים נראים.

78 משנה, מידות ג, ח.

79 בשנות השבעים, השמונים והתשעים של המאה העשרים עסק בתחזוקה השוטפת ויקטור־חיים פרץ. התיקונים בהר הבית והכנת גג הבסיליקה וכן הבנייה המחודשת של ארמון הורדוס והתאטרון, העיצוב מחדש של גבעת הגולגותא ושיפוצים נוספים בוצעו בידי פסח רודר ודוד ביגלאייזן ממעבדות 'מוזאון ישראל'. על תיקונים אלה ועל שיקולים

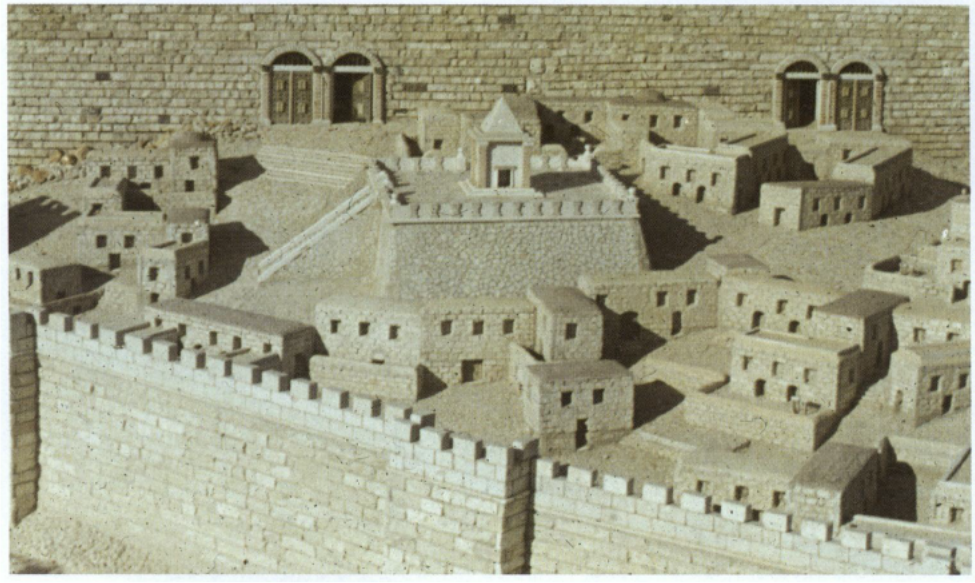

אזור קבר חולדה ושערי חולדה לפני עיצובו מחדש על פי ממצאי החפירות הארכאולוגיות
(צילום: יהודה אחי־מרים)

נוספו עבודות ליטוש בכמה מקומות שנעשו בהם שינויים נקודתיים בעבר אך הסביבה לא תוקנה בהתאם. הגישה הכללית של כל הנוגעים בדבר היא כי יש לראות בדגם יצירה מדעית ואמנותית שהגה ועיצב אבי־יונה, יצירה המשקפת שלב מסוים בחקר ירושלים, והמהווה שלמות אחת. לפיכך נעשו בה שינויים רק במקרים שהיה בכך הכרח ומתוך הערכה עמוקה ונאמנות לפרשנותו ולרוח יצירתו של אבי־יונה ובמגמה לדבוק ככל האפשר בתפיסה ובתכנון המקוריים.

מבין כל התיקונים שנעשו בדגם הבולט והעקרוני ביותר הוא העיצוב המחודש של האזור שמדרום להר הבית בהתחשב בשרידים שהתגלו באזור זה בחפירות שבהנהלת מזר. השינוי לא היה בפרטים בלבד, אלא ייצג כאמור שינוי עקרוני בתפיסת מערך הכניסה להר הבית. בחפירות הוכח כי בכותל הדרומי – שסביבתו נחשבה בעלת חשיבות פחותה, ובראשונה עוצבה כך בדגם – היו הכניסות הראשיות והמפוארות ביותר שדרכן נכנסו המבקרים ועולי הרגל. סידור זה הוא הטבעי וההגיוני ביותר, שכן כאן היו הכניסות אל המקדש מצד העיר מאז ימי שלמה ובימי שיבת ציון והחשמונאים, והורדוס המשיך וקיים מסורת עתיקה. אבי־יונה עצמו החל במלאכה וכאמור הורה לשנות את אזור הגישה לשערי חולדה ולהפוך את קשת רובינסון מגשר אל העיר העליונה לגרם מדרגות שהוביל אל סביבתו. מאוחר יותר שופר עיצובו של האזור על פי ממצאי החפירות, וכפי שציינתי כאשר תוקנה הגישה אל גרם המדרגות של קשת רובינסון על פי ממצאי החפירות, התברר כי ההיפודרום, שאבי־יונה מיקם סמוך לכאן, מתנגש בגרם המעלות לקשת רובינסון ויש לתקן מעוות זה.

שונים במדיניות השחזורים ראו בשלושה דפי ההסבר למבקרים שחיברתי (לעיל, הערה 16). כמו כן ימצא הקורא הד לשינויים במהדורה המחודשת והמורחבת של המדריך לאתר: M. Avi-Yonah, *Pictorial Guide to the Model of Ancient Jerusalem at the Time of the Second Temple in the Grounds of the Holy Land Hotel Jerusalem, Israel*, Revised edition by Y. Tsafrir, Herzlia [2001]. פרסום זה יצא לאור גם בצרפתית, בגרמנית ובספרדית. במדריך זה אף הוצגו פריטים מן הדגם במקביל למבנים קיימים בירושלים אשר שימשו רקע ומקור להשוואה למבנים בדגם.

מונומנט אחר שהיה בדגם והוסר ממנו לאחר פטירתו של אבי־יונה הוא החומה ה'נעלמה' – החומה הפנימית שעל פי תפיסתו המוקדמת של אבי־יונה סגרה ובודדה את העיר העליונה מן העיר התחתונה. מציאותה של חומה זו הסבירה לדעת אבי־יונה את העובדה שהעיר העליונה החזיקה מעמד חודש ימים לאחר שנפלה העיר התחתונה והמקדש עלה באש. אלא שבחפירות החדשות שנעשו בעיר בשטחים שונים לא נמצאו עקבות או שרידים לחומה זו. לעומת זאת אפשר להסביר את ההשהיה בת החודש בהשלמת הכיבוש בסיבות הקשורות לטקטיקת הלחימה. יש להניח כי נדרשה לרומאים הפוגה לצורך התארגנות הצבא והשלמת מערכת המצור במערב העיר, ובכל מקרה לא היה בכוונתם להסתבך בקרבות פנים אל פנים ברחובות העולים מן העיר התחתונה לעיר העליונה. אף אין זה מן הנמנע שהרומאים ציפו לשבירת רוחם של היהודים הנצורים בעיר העליונה, כפי שאכן קרה בסופו של דבר.

שינוי נוסף שנעשה לאחר פטירתו של אבי־יונה היה עיצוב מחדש של גבעת הגולגותא, מקום הצליבה של ישוע, שהוא מקום שצליינים ומבקרים נוצרים מתעניינים בו מאוד. האדריכל שרל קואנון שִׁחזר את האזור, בעיקר על סמך חפירות שעשה במקום וירגיליו קורבו, ונמצא כי האזור שמוקם בו קבר ישוע, וקברים אחרים, שימש קודם לכן מחצבה.[80] כידוע רק עם הקמת החומה השלישית, שראשית בנייתה בימיו של אגריפס הראשון (41–44 לסה"נ), שנים אחדות לאחר צליבתו של ישוע, חדל המקום לשמש אזור קבורה, מאחר שנכלל בתוך העיר. העיצוב המחודש של סלע הגולגותא נעשה על פי התפיסה שגבעת הצליבה התנשאה כגוש סלע לא מנוצל בתוך המחצבה (אולי בגלל סדקים בסלע), זאת בניגוד לתיאורה קודם לכן כגבעה טבעית.

במקרים אחדים הוחלט לבנות מבנים מחדש עקב מצבם הפיזי הרעוע. למשל התאטרון ומכלול הארמון של הורדוס נבנו מחדש, בשינויים ובתוספות, חודשו הסטווים ובניינים נוספים על גבי הר הבית, וכותרות העמודים צופו מחדש בעלי זהב. טיפול מיוחד נעשה בגג הבסיליקה בדרומו של הר הבית: רעפי הגג המקוריים, שהיו עשויים לוחות אבן מחורצים, הוחלפו ב־14,000 רעפים זעירים עשויים קרמיקה.

הדגם של ירושלים בימי בית שני זכה להצלחה עצומה. חלקים ממנו הועתקו במקומות שונים ברחבי העולם,[81] ותצלומי הדגם והמבנים שבו מובאים בהבלטה בספרים על ירושלים ועל ימי בית שני ואפילו בפרסומים מחקריים.[82] החששות שמא הביקור באתרים המקוריים שבעיר העתיקה יחליש את

80 ראו סיכום הממצא וביבליוגרפיה: י' פטריך, 'כנסיית הקבר, תולדותיה ומרכיביה הארכיטקטוניים', י' צפריר וש' ספראי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הרומית והביזאנטית, 70–638, ירושלים 1999, עמ' 353–381 ובעיקר עמ' 358–361.

81 על הפנומנולוגיה של העתקת מבנים ונושאים ירושלמיים – לאו דווקא מימי בית שני – החל מן התקופה העתיקה ועד זמננו, ממניעים דתיים או מסחריים, ראו באחרונה: A.J. Wharton, *Selling Jerusalem: Relics, Replicas, Theme Parks*, Chicago & London 2006. תבנית המקדש כפי שהוצגה בדגם שבמלון 'הולילנד' ובייחוד רחבת הר הבית הפכו לסמל להזדהות עם ירושלים בכרזות של יהודים לאומנים, כשם שציור כיפת הסלע הפך לסמל להזדהות מוסלמית עם ירושלים ובעיקר עם המתחם הקדוש של מסגד אלאקצא.

82 ראו למשל: י"ל לוין, ירושלים בתפארתה: תולדות ירושלים בימי בית שני (אריאל, 114–115), ירושלים תשנ"ו, עמ' 181–196; ג' ברקאי וא' שילר, 'סיור בירושלים של בית שני בדגם שבמלון הולילנד', אריאל, 145–146 (תשס"א), עמ' 21–50.

קבוצת תלמידים מבקרת בדגם סמוך למלון 'הולילנד' בעת בנייתו
(צילום: אסתר רמון)

זרם המבקרים בדגם שבמתחם מלון 'הולילנד', הופרכו. למעשה התגובה הייתה הפוכה. הרצון לשבץ את האתרים הארכאולוגיים המוכרים מן הסיורים בעיר העתיקה ובסביבתה, בתוך המבנה העירוני הכללי של ירושלים הקדומה, דווקא הגביר את התעניינות הציבור, ובכלל זה חוקרים, תלמידים וסטודנטים רבים. כצפוי לא נעדרה הנקודה הדתית והלאומית: קבוצות מבקרים יהודים וישראלים מצאו עניין מיוחד בתיאור המקדש ובמיקומו של הכותל המערבי, מקומות הקודש המרכזיים של היהדות; קבוצות נוצריות מובהקות התעניינו בעיר שפעל בה ישוע, במקדש שאת חורבנו ניבא, ובסלע הגולגותא שעליו נצלב ושלידו נקבר, כפי שהיו בימי ישוע ותלמידיו, לפני שהוקמה במקום כנסיית הקבר הקדוש.

בשנות התשעים של המאה העשרים הוחל בתכנונה של שכונת מגורים גדולה במתחם מלון 'הולילנד'. הלל צ'רני, נכדו של הנס קרוך, הקדיש מחשבה רבה לשאלת הנגישות של הדגם לציבור. בראשונה הוחלט להשאיר את הדגם במרכזה של שכונת המגורים, והוכנו תכניות ראשוניות לשילובו ולעיצוב הגישה אליו בסביבה המחודשת. אך בתוך זמן לא רב התברר שפתרון זה אינו מעשי, ושהוא יגמד את הדגם, ועל כן הוחלט להעתיקו לאתר חדש. לאחר לבטים רבים נבחר המתחם של 'מוזאון ישראל', והוחלט להציב את הדגם סמוך להיכל הספר.[83] במיקום המקורי לא ניתן היה לשקף את המצב הטופוגרפי של העיר וסביבתה בגלל השטח המצומצם שסביב הדגם, ואילו במיקום החדש התאפשר

83 על מפעל ההעברה ראו: מ' הכט, 'העברת הדגם ממלון הולילנד למוזיאון ישראל', אריאל, 176 (תשס"ו), עמ' 55–59; וראו גם: הנ"ל (לעיל, הערה 6). הדגם כולו, על תשתית הבטון שלו, נוסר ל־1,000 חלקים בקירוב, והם הועברו במשאיות בעלות מנוף והוצבו במקומם החדש במוזאון. ההעברה עצמה החלה ב־22 בנובמבר 2005 ונמשכה שישים ושישה יום. להעברה קדמה תקופה של ניסויים ותכנון, ולאחר ההעברה נדרש עוד זמן מה להשלמות, תיקונים וליטוש החיבורים בין גוש מנוסר למשנהו. הכבד בין הגושים שהועברו היה מבצר אנטוניה, ששקל יחד עם תשתית הבטון כ־13 טונות. ב־6 ביוני 2006 כבר הושלמו השיפוצים ועיצוב הסביבה החדשה במתחם המוזאון. ראו עוד: ד' עמית, 'דגם ירושלים של בית שני במוזיאון ישראל', הנ"ל (לעיל, הערה 5), עמ' 50–54. מתניה הכט עמד בראש פרויקט ההעברה, ומן הצד המקצועי שקד על העבודה המנהל הטכני של המבצע, פסח רודר. מצד המוזאון טרחו בנושא המנכ"ל ג'יימס סניידר, המנהל דור לין והאוצר דוד מבורך. האדריכל היה אבנר דרורי, ובני ארובס סייע בייעוץ בענייני הטופוגרפיה.

העברת מצודת אנטוניה למוזאון ישראל (צילום: מתניה הכט)

עצים וצמחייה בגיא הטירופיון (צילום: יהודה אחי־מרים)

לעצב את הטופוגרפיה הטבעית של סביבות העיר ולהראות עד כמה נישאה ירושלים מעל סביבתה, עד כמה גבוהים ההרים שמסביב לה, ועד כמה עמוקים הגאיות התוחמים את שטחה ממזרח (הקדרון) ומדרום וממערב (גיא בן־הינום), אך גם להדגיש את נחיתותה הטופוגרפית של העיר בצפון ובצפון־מערב.[84] כך נוסף ממד חדש וחשוב מאין כמוהו להבנת העיר ומערך ביצוריה. המיקום החדש גם מאפשר צפייה נוחה בהרבה מבעבר על הדגם מכיוונים שונים.

בעיה שטרם נפתרה עד היום היא בעיית הצמחייה. אין ספק שהיו בעיר ובחצרות הפנימיות סוכות גפנים, עצי תאנים, זיתים ותמרים וכן עצי פרי אחרים ועצי נוי ואף גינות ירק. הגנים וחלקות האדמה היו מרובים במיוחד ברובע הצפוני, שבין החומה השנייה לחומה השלישית, אזור שהיישוב בו היה דליל יחסית, ואשר אבי־יונה עיצב כאזור בעל אופי כפרי. מאחר שהדגם הוצב על תשתית בטון לא היה אפשר לגדל בו צמחייה טבעית. נוסף על כך העצים הננסיים ביותר המוכרים לנו הם ענקיים ביחס לקנה המידה של הדגם (1:50), ואף אין הם דומים כלל לצמחייה המקורית של ארץ־ישראל. הפתרון שנקט בו אבי־יונה היה שילוב של עצים וצמחים זעירים עשויים פלסטיק שיובאו מגרמניה. אבל אלה, מלבד העובדה שרובם לא היו דומים כלל לעצים ארץ־ישראליים, לא החזיקו מעמד בשטח הפתוח, החשוף לשינויים קיצוניים של חום וקור ולקרינה ישירה של שמש רוב ימי השנה, ובתוך שנים אחדות התפוררו כל צמחי הפלסטיק. ניסיון לעצב עצים בעלי גזע וענפים ממתכת מגולוונת כשל

84 עד כה לא נעשה מאמץ ניכר לשמר את הצבעים הטבעיים המאפיינים את ירושלים: צבעם הלבן של סלעי הגיר והצבע האדמדם של אדמת הטרה־רוסה. במקום זאת עוצבו המדרונות ואף שטחים ריקים בתוך העיר בצבע הבטון האפור, שאינו מאפיין כלל את ירושלים (להוציא רובדי אדמה שמקורם בשפכים עירוניים). הדבר פוגם בחזות הכללית של העיר ולדעתי ראוי לשקול את תיקונו.

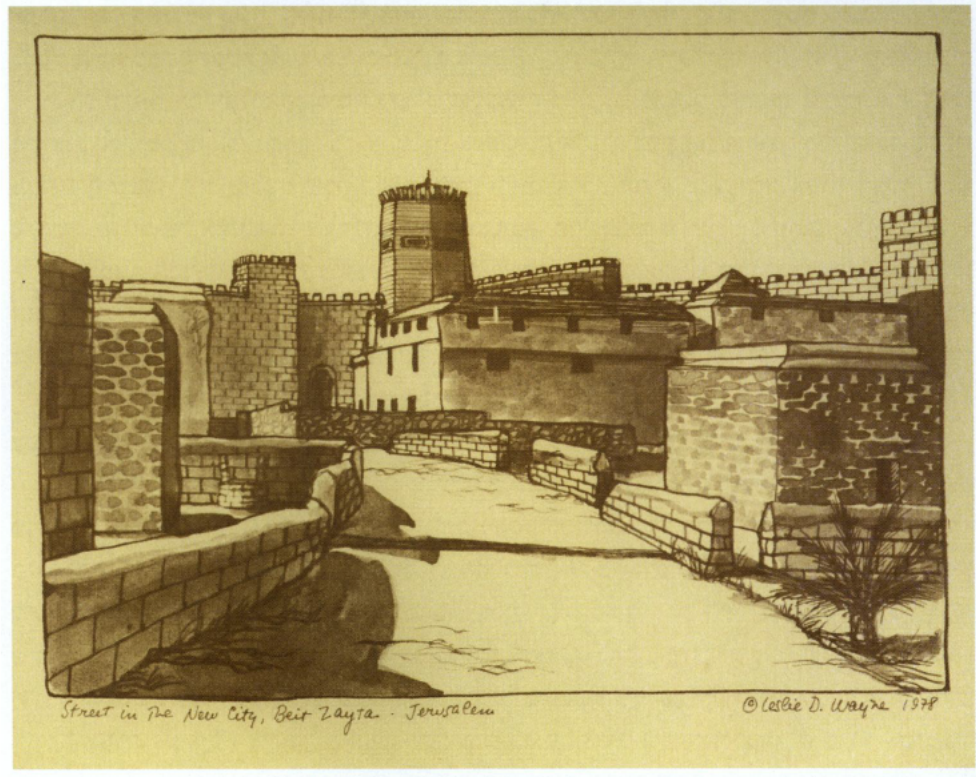

רחוב ברובע ביזיתא
(ציור: לסלי ויין, באדיבות יהודה אחי־מרים)

אף הוא, מאחר שהם לא החזיקו מעמד ברוחות החורף העזות. הניסיון האחרון, להציב בדגם עצים עשויים קרמיקה צבועה, הוכתר בהצלחה יחסית. לפני שהועבר הדגם כבר הוצבו בו כמה עצים, ואלה שינו במידת מה את הרושם של עיר נקייה מצמחייה.[85] ייתכן כי בשיטה זו, שנקודת התורפה שלה היא מחירה הגבוה, טמון הפתרון לעתיד. ייתכן גם שחזזיות וטחבים שיעלו באופן טבעי עשויים לשפר את החזות השוממת של המדרונות המקיפים את העיר.

ד. שילוב בין המדעי והדידקטי: על תכנון הדגם בידי אבי־יונה

דגם ירושלים נדון הרבה במאמרים מדעיים ומדעיים למחצה. לא מעטים התווכחו וטענו כנגד השחזור או פרטים בתוכו, כאילו המדובר בפרסום מדעי מן השורה. עובדה זו העידה על הצלחתו הגדולה של הדגם, אבל גם על חוסר הבנה מסוים של המבקרים בדבר מהותו האמתית.

אין מלאכה קשה ומסובכת יותר ממלאכת השחזור התלת־ממדי של יישוב קדום שרק מעט משרידיו השתמרו. כאשר אדם כותב ספר או מאמר בענייני טופוגרפיה עתיקה, הוא יכול לציין שקיימות דעות מנוגדות באשר לזיהוי היישוב הנדון ובאשר לתכניתו, צורת בנייניו ומהלך חומותיו; בחיבורו הוא

85 הניסיונות במתכת ובקרמיקה נהגו ובוצעו בידי ביגלאייזן ורודר.

יכול להציע השערות משלו על דרך השחזור הנכונה, בלי לבטל לחלוטין את כל מה שכתבו קודמיו. כאשר חוקר מבקש לבטא את דעתו באמצעות מפה, אך אין בידיו ידיעות ברורות, הדברים מסובכים יותר. הפתרונות המקובלים הם סימון מקווקו של המיקום או של התוואי שהחוקר מעדיף, אף שאינו משוכנע לחלוטין כי אכן הצדק עמו, או סימון אפשרויות אחדות במפה בתוספת סימני שאלה. כאשר משחזרים בציור עיר ומבנים שבתוכה, הדברים קשים הרבה יותר, מפני שאי אפשר לצייר בשני מקומות שונים את אותו הבניין גם אם מיקומו מסופק, ואי אפשר להתעלם מקיומם של פרטים לא ידועים בחזות הבניין. לא אחת עוקפים החוקרים קשיים ממין זה על ידי בחירה מושכלת של עמדת האמן המשחזר ועל ידי שימוש בפרספקטיבה המאפשרת להימנע מירידה לפרטים ומציור מבנים מסופקים וכן מהתמודדות עם שאלות קשות כגון מהלך החומה, מיקום המבנים ופרטי בנייה שאינם ידועים. פתרון אחר הוא ציור המבנים המתוארים בצורה אימפרסיוניסטית וכללית שאינה יורדת לפרטים ועל כן פטורה מחובת הדיוק. ויש גם המציגים שני ציורים חלופיים.

אך כאשר בונים דגם פיזי בעץ, אבן או מתכת, המצב קשה הרבה יותר, כיוון שכאן אין מקום לחלופות או לאי ודאות. במקרים רבים קנה המידה הקטן מקל על המשחזר. כאשר ההקטנה היא קיצונית אי דיוקים נקודתיים אינם מוחשים; כך הוא דרך משל בדגמים של ירושלים הרומית והביזנטית ב'מוזאון מגדל דוד' בירושלים, העשויים מתכת. אפילו בדגם המצוין של העיר בית־שאן, העשוי בקנה מידה 1:250, בעיצובו הארכאולוגי של בני ארובס, והמוצג באתר, שולבו מבנים שהתגלו ושזהותם ידועה ומבנים משוערים, ובכמה מקומות נשארו בו בתחום העיר שטחים ריקים בגלל חוסר מידע. דוגמה נוספת לעיצוב העיר בקנה מידה קטן, המבוסס על הדגם של 'הולילנד', יש בדגם שבקמפוס האוניברסיטה המורמונית במורדות הר הצופים בירושלים. יוצרי הדגם הראשון של ירושלים מימי בית ראשון ב'מרכז רחל ינאית בן־צבי' בירושלים, דגם שנעשה בקנה מידה 1:50, בדומה לדגם של ימי בית שני הנדון כאן, הסתפקו בהצגת המבנים שיש עליהם מידע ודאי, והותירו את שטחי העיר שאין עליהם מידע ארכאולוגי ללא שום מבנה. אך לפני שנים אחדות הוחלף הדגם האמור בדגם חדש, המציג תמונה שלמה של העיר במחיר אבדן הטהרנות המדעית שאפיינה את הדגם הישן. הדגם הישן אמנם הצטיין בדייקנות מדעית מרבית ובהגינות מלאה כלפי הצופה, אך תמונת העיר יצאה נפסדת: היא לא הוצגה בשלמות, והמבקר לא קיבל תשובה על השאלה המרכזית: כיצד נראתה ירושלים בימי בית ראשון? השאלה איזו משתי הדרכים עדיפה נותרת פתוחה. קנה המידה שבחר אבי־יונה חייב אותו להציג לא רק פרטים מונומנטליים, דוגמת חומות העיר ובנייניה החשובים, אלא גם פרטים קטנים, דוגמת חלונות ודלתות, קורות עץ ומזרקות בתוך החצרות. יתר על כן, שלא כחלק מן הדגמים שהזכרתי העשויים ממתכת, ועל כן משוחררים מייצוג חומרי הבנייה השונים ומצבעי האבן והמבנים, חִייב אבי־יונה את עצמו לשחזר את העיר במלואה עד אחרוני הפרטים. לא אחת דייק אפילו בעיצובם של חלקים פנימיים של מבנים, גם אם הסיכוי שהצופה יבחין בפרטים אלה היה קטן ביותר.

אבי־יונה הקפיד על הצמידות לטופוגרפיה הטבעית של ירושלים. הטופוגרפיה של העיר נודעה לחוקרים מאז החלו חוקרי ה'קרן הבריטית לחקר ארץ־ישראל' ובראשם צ'רלס וילסון וצ'רלס וורן בסקר ארץ־ישראל המערבית וסיפקו את המפות המודרניות הראשונות של העיר ובמיוחד של הר

הבית.[86] מפה מפורטת, המבוססת על העבודות שנזכרו, פרסם ונסן.[87] אבל יותר מכול השתמש אבי־יונה במפה של אוגוסט קימל ובספר שנלווה אליה, ושנוספו בהם על שחזור הטופוגרפיה הטבעית של העיר גם כל הנקודות שהתגלו בהן סלע האם וקירות עתיקים במהלך פעולות חפירה ובנייה שנעשו בעיר בסוף המאה התשע־עשרה ובראשית המאה העשרים.[88]

מקור רב חשיבות היו השרידים אשר נראו לעין ואלה שהתגלו בחפירות בתחומי העיר העתיקה. מבין אלה אפשר לציין את מגדל דוד, קטעים של החומה הראשונה, נקודות אחדות בחומה השלישית, השרידים בשער שכם, בברכת השילוח, בעיר דוד ובמקומות נוספים. הממצאים החשובים ביותר היו קירות העזרה המקודשת (טמנוס) הגדולה של הר הבית ושעריו.

עדויות מוצקות אלו, חשובות ככל שיהיו, סיפקו רק מעט מן המידע שהיה נחוץ לאבי־יונה. הרי אין די בידיעה על מיקומו של מבנה מסוים כדי לשחזר את שטחו וגובהו, אם היה בן קומה אחת או שתיים, ומה הייתה תכניתו הכוללת, וכיצד סודרו גגו וחצרותיו וחלונותיו. לעתים סיפק יוסף בן מתתיהו מידע כללי ואפילו מידע מפורט. מידע זה פוזר במקומות שונים בכתביו, אבל הריכוז הגדול והמרכזי מצוי בספר החמישי של 'מלחמת היהודים', במיוחד בסעיפים 136–247. בסעיפים אלה יש מידע חשוב על הטופוגרפיה הכללית של העיר, על שלוש חומותיה ועל מהלכן הכללי, ואף הוזכרו מבנים שונים כנקודות ציון בדרך מהלך החומות. יוסף בן מתתיהו מנה את המגדלים בחומות; ציין כי אחד מהם, מגדל פספינוס, שבלט ביופיו ובגובהו בפינה הצפונית־מערבית של העיר, התנשא לגובה 70 אמה (35 מ' בקירוב); ותיאר את תכניתם, את ממדיהם ואת עיצובם של המגדלים היפיקוס, פצאל ומרים וכן את המבנה שלהם ושל עיטוריהם. כמו כן סיפק יוסף בן מתתיהו מידע כללי על המבנה של מכלול ארמון הורדוס: הוא נחלק לשני אגפים, וביניהם גנים מוקפי סטווים, שהיו בהם מזרקות ושובכי יונים, וכל חדרי הארמון היו מפוארים באבנים צבעוניות שהובאו מארצות אחרות ועשירים בעיטוריהם.

מעבר לכך לא היו בידי אבי־יונה ידיעות של ממש, והיה עליו להשלים את כל המידע החסר על פי הבנתו וידיעותיו באשר להיסטוריה של התקופה. אין ספק כי רק מלומד בעל שיעור קומה ורוחב ידיעות כאבי־יונה היה יכול להקיף את כל המידע הנדרש לצורך הקמת הדגם.[89] הסיפור של שחזור מגדל פצאל – המזוהה בדגם עם מגדל דוד – הוא דוגמה מאלפת. יוסף בן מתתיהו ציין את

86 C.W. Wilson, *The Ordnance Survey of Jerusalem*, London 1865; C. Warren & C.R. Conder, *The Survey of Western Palestine, Jerusalem*, London 1884; C. Warren, *Plans, Elevations, Sections, Showing the Results of the Excavations at Jerusalem 1867–70 for the Committee of the Palestine Exploration Fund*, London 1884

87 H. Vincent & A.M. Stève, *Jérusalem de l'Ancient Testament*, Paris 1954–1956, pl. I

88 A. Kümmel, *Materialem zur Topographie des alten Jerusalem: Begleittext zu der 'Karte der Materialen zur Topographie des alten Jerusalem' (1904)*, Halle 1906. על הערכתו לחיבור זה למדנו מסיפורו של אבי־יונה עצמו כיצד עזב את משרדו שבספריית מוזאון רוקפלר בשנת 1948 לפני כניסת הלגיון הערבי לירושלים. כאשר התקבלה ההוראה מטעם ה'הגנה' כי על העובדים היהודים לפנות את המוזאון שבעיר המזרחית מחשש לחייהם, עזב אבי־יונה את חדרו בתחושה כי לא יזכה לראות חדר זה שוב, לפחות עד תום המלחמה. לאחר שארז את חפציו האישיים הוא הסתכל על מדפי החדר ונטל מהם ספר יקר מציאות אחד בלבד, שנראה לו חשוב וחיוני יותר מן האחרים, על מנת להעבירו לעיר המערבית; היה זה ספרו האמור של קימל והמפה שאליה נלווה.

89 למפת ירושלים ששימשה את אבי־יונה ולנימוקיו ראו: אבי־יונה, הארכאולוגיה והטופוגרפיה (לעיל, הערה 4).

נחל קדרון, עיר דוד וארמונות מלכי חדייב בדגם במוזאון ישראל
(צילום: דניאל ונטורה)

בעמוד ממול: בית המקדש וההיכל בדגם במוזאון ישראל
(צילום: אבי דרור)

מידות המגדל ותיאר את צורתו הכללית: בבסיסו מסד מוצק שאורכו, רוחבו וגובהו 40 אמה, מעליו אולם מפואר שגובהו 10 אמות, מעל לזה קומה של חדרי מגורים ומרחץ, ולמעלה מגדלים וחומות, ששימשו קרוב לוודאי לצורכי לחימה; בסך הכול התנשא המגדל לגובה 90 אמה.[90] יוסף בן מתתיהו הוסיף בתיאורו עוד פרט חשוב: המגדל היה דומה למגדלור המפורסם של פארוס בנמל אלכסנדריה. כאמור אבי־יונה ציין כי בנה את מגדל פצאל על בסיס השחזור של פארוס בידי תירש, והוסיף עליו פרטים מאוצר העיטורים האדריכליים של התקופה.

בשחזורם של מבנים אחרים הסתמך אבי־יונה על מחקרים ושחזורים משוערים של חוקרי ירושלים אחרים. לעתים נעזר בממצאים מוכרים מירושלים, ולמשל השתמש באדריכלות הקברים המונומנטליים בנחל קדרון כדי לעטר מונומנטים אדריכליים בירושלים. הפירמידה של קבר זכריה שימשה אותו בשחזור של קבר דוד וקבר חולדה, והקונוס הקעור של מצבת יד אבשלום הועתק למבנים אחדים דוגמת ארמון החשמונאים, מגדל מרים ומצבת ינאי. לעתים שאב אבי־יונה דוגמאות מארצות רחוקות יחסית. למשל הוא ניצל כאמור את הפסיפס מברצלונה לצורך שחזור ההיפודרום, את חזית התאטרון נטל מאורנז׳ שבצרפת, ואת ביתני השוק (האגורה התחתונה) נטל מן השווקים המפוארים של העיר לפקיס מגנה שבצפון אפריקה.[91] אין להסיק מכאן למשל שאבי־יונה סבר כי מבני השוק בירושלים היו

90 מלחמת היהודים ה, 166–169.
91 וראו לעיל, עמ׳ 58.

על עיצובו של דגם ירושלים במלון 'ארץ הצבי' ('הולילנד')

דומים לאלה שבלפקיס מגנה או שאבו מהם השראה. אלא שהייתה זו דרכו לשלב בין הדיוק המדעי המוחלט לבין השעשוע האינטלקטואלי, כאילו הוא מחבר 'כתב חידה' למבקרי הדגם.

לעתים כאשר ביקש להפנות את תשומת לב המבקרים לתופעות היסטוריות או תרבותיות הביא דברים עד אבסורד. הייתה בכך כוונה דידקטית מובהקת. דוגמה נאה היא עיצוב הארמונות של מלכי חדייב על פי מסורת הבנייה הפרתית, אשר שררה מן הסתם גם בארצם שבצפון מסופוטמיה. קשה לשער כי בירושלים, שאומנות הבנייה באבן הייתה מקובלת ומפותחת בה, אכן נבנו ארמונות ממין זה. אך אבי־יונה ביקש כנראה לעורר את סקרנותם של הצופים ולגרום להם לנסות להבין מה הסיבה לעיצוב השונה.[92]

את העיר העליונה תכנן אבי־יונה כאמור כרובע עשיר ובו בתי חצר גדולים המסודרים בסידור אורתוגונלי, על פי מסורת הבנייה ההלניסטית־הרומית. סמוך אל העיר העליונה, אך בהבדל גדול ממנה – הבדל שהודגש בעבר על ידי החומה ה'נעלמה' – היו העיר התחתונה ומדרונותיה. אלה היו מיושבים בצפיפות ובצורה לא סדירה, על פי מסורת הצמיחה האורגנית, שהייתה מקובלת במזרח ובארץ עד התקופה ההלניסטית. בתי העיר התחתונה קטנים מאלו של העיר העליונה, בנייתם מסורתית, ולהם גגות שטוחים ולעתים גג כיפה. ההבדל בין שני החלקים בולט לעין וכאילו דוחק בצופה לברר את מהות השוני. כאמור לפי תפיסתו של אבי־יונה נוסדה העיר העליונה בירושלים על ידי שכבה חברתית שהזדהתה עם התרבות ההלניסטית, ומאחר שהייתה זו עיר הלניסטית מובהקת, חזקה עליה שנבנתה באופן אורתוגונלי, ושבתיה היו דומים לבתים הלניסטיים ורומיים דוגמת אלה שבדלוס או בפומפיי.

גישתו של אבי־יונה הייתה שיש להציג את העיר כמכלול שלם. תפיסתו כאמור לא הייתה טהרנית, והוא העדיף להציב מונומנטים בעלי משמעות גם אם מיקומם נתון בספק או אינו ידוע כלל. לצורך מיקומם של אותם בניינים נעלמים הוא נאחז ברמזים כלליים ביותר. את קבר דוד, אשר ידוע עליו שהיה בעיר העליונה, הוא מיקם באתר קבר דוד המסורתי בהר ציון, אף על פי שהמסורת על מיקום זה של הקבר נוצרה לכל המוקדם בימי הביניים.[93] דוגמה קיצונית יותר היא מיקום התאטרון. אבי־יונה מיקם אותו כאמור במדרון שמדרום לרובע היהודי, במקום שלימים התגלו בו שרידים של כנסיית הנאה. הטופוגרפיה של האזור יוצרת מעין תאטרון טבעי, ואבי־יונה שיער שאולי זהו מקום התאטרון.[94]

92 אמנם בהיסטוריה של האדריכלות הארץ־ישראלית ידועים מספר מקרים של ייבוא טכנולוגיות וסגנונות בנייה ממקור חיצוני. בירושלים, ביריחו ובבניאס נמצאו דוגמאות נאות של בנייה 'מעשה רשת' (opus reticulatum) במבנים מימי הורדוס, וקרוב לוודאי ששיטה זו, שהייתה שגורה ביותר ברומא, יובאה לירושלים בידי בנאים שהזמין הורדוס, אלא שהיא לא יכלה להתחרות בבניית האבן המקומית ועל כן לא נקלטה כאן. הטמפלרים, במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה, הביאו לארץ את סגנון הבנייה הכפרי הגרמני, ואנשי המושבה האמריקנית ביפו ייבאו מארצות־הברית קורות עץ לבנייה בנוסח המקובל בארצות־הברית. גם לשיטות אלו לא היה המשך. לכאורה ייתכן כי במקרה שלפנינו ייבאו המלכים מחדייב את החומרים ואת הבנאים, אך עדיין מסקנה זו רחוקה מסבירות.

93 א' לימור, 'קבר דוד בהר־ציון: למקורותיה של מסורת', ד' יעקבי וי' צפריר (עורכים), יהודים, שומרונים ונוצרים בארץ־ישראל הביזאנטית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11–23.

94 J.E. Hanauer, *Walks about Jerusalem*, London 1910, pp. 17–18. אולי השפיעה גם הידיעה שהביא הנאואר, מפי סלה מריל, על שרידי תאטרון שנמצאו באזור זה, מחוץ לחומה, סמוך לבורג' כברית מצד דרום־מזרח, שרידים שטיבם לא פורש.

אין ספק שאבי־יונה היה ער לכך שעיני הקהל בתאטרון היו מופנות אל השמש, בניגוד למקובל, אבל לא היה באפשרותו להציע מיקום טוב יותר, ולשיטתו מוטב היה להציב את התאטרון במקום כלשהו מאשר להותיר את ירושלים ללא תאטרון כלל, שהרי נוכחות התאטרון בעיר המחישה את החדירה התרבותית הרומית ליהודה בימי הבית השני, בעיקר בימי הורדוס. לצד התאטרון המחישו את התהליך גם בניית האמפיתאטרון־ההיפודרום ובתי המרחץ.[95]

ה. מחשבות לעתיד: גישות שונות לשאלת השימור והעדכון של הדגם

תגליות ארכאולוגיות מתחדשות המוסיפות על ידיעותינו על ירושלים של ימי בית שני, הן עניין כמעט שגרתי. בד בבד מתרבות התובנות החדשות והצעות השחזור של חוקרים ושל יודעי ירושלים, וממילא שבות ועולות הצעות לשנות ולעדכן את הדגם או פרטים בתוכו. יש בכך ביטוי להצלחתו הגדולה של הדגם לא רק כמכשיר ראשון במעלה להמחשת עברה של ירושלים, אלא גם ככלי חשוב עבור רבים בארץ ובעולם.

לכאורה אין רע בהצעות אלו, למעט העלות הרבה של כל שינוי. ועם זאת בציפייה לשינויים ועדכונים מתמידים טמונה סכנה לא קטנה. הדגם הוא כאמור יצירה מדעית ואמנותית של אבי־יונה וצוות עוזריו, ויש בו גם צד של שעשוע אינטלקטואלי. אבי־יונה הכיר בכך שרוב הבניינים שהציב בדגם הם בבחינת השערה או הצעה, ושהשחזור שהציע עלול להתגלות בתוך כמה שנים כשגוי. התביעה לשנות את כל הפרטים שאינם מדויקים או את רובם עלולה לגרום בסופו של דבר להרס עבודתו של אבי־יונה.

דוגמה אחת מרבות היא בתי העיר העליונה, המסודרים ברבעים אורתוגונליים, ולהם חצרות פנימיות גדולות וגגות רעפים חומים־אדומים.[96] כאמור אבי־יונה צדק בשחזור העיר העליונה כרובע אריסטוקרטי וכו בתים רחבי ידיים. אבל בעקבות החפירות התברר שלא דייק בפרטי התכנון האזורי ובתכנית הבניינים וחזותם. האם משמעות הדבר שיש לסלק את הבתים ולבנותם מחדש? ואם כן, כיצד ייבנו מחדש? הרי עד היום התגלו בחפירות רק חלקי בניינים ואפילו לא יחידה אחת שלמה. דוגמה אחרת היא מצודת אנטוניה. אבי־יונה בנה אותה על פי הרעיונות והשחזור של ונסן ושל מארי אלין ממנזר האחיות ציון, והיום מקובל שהיא גדולה בהרבה מן הסביר. אך האם ראוי להקטין את הבניין? ואם כן, לאיזה גודל? והיכן בדיוק למקם את המבצר? באחרונה הציע אהוד נצר להזיז את המצודה ממקומה אל תוך רחבת הר הבית. רשימת השאלות ממין זה היא ארוכה ורבת פנים. גם באשר לרחבת הר הבית ובית המקדש אפשר להציג הצעות שחזור מרובות. ייתכן מאוד, כפי

95 קדמוניות היהודים טו, 267–279. על התפשטות התרבות הרומית בארץ ראו: י' צפריר, 'תרבות רומא בארץ ישראל ומפעלי הבנייה של הורדוס', בן־אריה וריינר (לעיל, הערה 57), עמ' 91–104.

96 לאחר ההעברה למתחם המוזאון יצא קצפם של רבים דווקא על גגות הרעפים האדומים של בתי העיר העליונה. יש הרבה צדק בטענתם, שהרי לפי שעה טרם התגלו רעפי חרס בחפירות בירושלים, ונראה כי הגגות היו עשויים אבן וטיט שנסמכו על קורות עץ. מסתבר שדווקא הגגות השטוחים או בעלי הכיפות של העיר התחתונה הם האופייניים לירושלים של ימי בית שני.

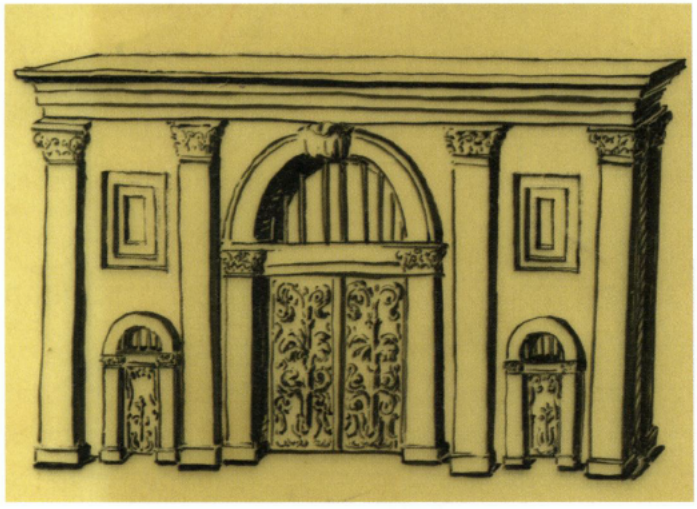

שערי המקדש
(איורי הכנה: חוה אבי־יונה)

שהציעו יוסף פטריך ואחרים, כי גגו של בית המקדש עצמו לא היה שטוח אלא הייתה עליו קומת עלייה. אבל בית המקדש על גגו השטוח הפך למעין סמל ודימוי של הדגם כולו. ראוי לפיכך להשאיר את המקדש כפי שהוא, עד שההצעות החדשות תעמודנה בביקורת הזמן ואולי אף בביקורת הדור הבא.

יש לנהוג אפוא בדגם בזהירות ובשמרנות. ראוי לשמור את יצירתו של אבי־יונה כיחידה אחת שלמה, המשקפת את הרעיונות והדעות של יוצר הדגם ושל בני דורו. אמנם יש מקום לשקול שינויים לא מעטים, במיוחד אם המדובר בתוספת או בתיקון של מבנים, אבל ככלל יש לבצע שינויים במתינות ומתוך אחריות רבה, ולטפל במבנים ובמכלולים שמוסכם כי אינם מוצגים נכונה רק אם יש הצעת שחזור שכבר עמדה במבחן הזמן, ואשר אין עליה מחלוקת.

ולפי שעה אנו למדים מן הדגם על ירושלים בשיאה, העיר המהוללת במזרח – כפי שהגדירה פליניוס – ונהנים מפרי היצירה הגאוני של החוקר והמורה הדגול, מיכאל אבי־יונה.